

THE
YAJNAPHALA
of
Mahakavi
Bhasa

with a short Introduction

by

Rajvaidyā Jivaram Kalidas Shastri.

Published By

THE RASASHALA AUSHADHASHRAM,
Gondal, Kathiawar, India.

First Edition,

1941

Price Rs. 5 net.

THE RASASHALA ELECTRIC PRINTING PRESS, GONDAL

॥ प्राग्वक्तव्यम् ॥

महाकवेर्भासस्य बहोः काऽत्रात् कालिदासादिभिरपि नाटकनिर्माणचणैरहिततत्कृतित्वाद्नेकालङ्कारिकविहितस्य तन्नामकृत्युल्लेखस्यानल्पगौरववैदुष्योदाहृतिरूपत्वाच्च महती नाटककृत्कीर्तिः । अतर्कितकृत्यवलात्कालमभावात् तादृशानेकमकृष्टविद्वद्विदेधीयमानकीर्त्तिगीतेः परीक्षाश्रयाशास्पृष्टहारिकवित्वनिदर्शनस्वमवासवदत्तस्यापि तस्य कविताप्रियस्य नामतोऽन्यन्नादर्शि चिरात्काव्यदर्शनैः कवितानिकपीभृतमतिभिर्विद्वद्भिः । अहो, दुर्देवकोपग्रस्तैव वाङ्मयस्य चत्तादृशाखिलगुणानां काव्यानामपि चिरमदृश्यताऽभवत् । तस्य महाकवेर्ग्रन्थरत्नानां सुचिरमदर्शनं विधिप्रियया सर्वाविद्यावैमल्यविधाज्याप्यसह्यमिवावामानि । ततो गते बहौ काले सम्प्रति स्वःस्थैर्महामहोपाध्यायैर्विद्वन्मणिभिर्गणपतिशास्त्रिभिस्त्रयोदश ग्रन्थास्तस्य कवेर्द्वादशोत्तरैकोनविंशे (१९१२) ख्रिष्टाब्दे लब्धाः प्रकाशिताश्च । तदामभृत्येव सकलश्रेष्ठविद्वज्जनालोचनविषयतां गतोऽयं भासनिबद्धो रूपकगणो यं बहवश्छात्रान केवलमस्मिन्देशे किन्तु हरिवर्षादिष्वपि पापठति । स्तुवन्तः पठन्तश्च रसिकाः कतिपये दोषज्ञास्तेषां रूपकाणां भासकृततामधिष्ठत्य संशोभ्यति । वयं तु तानि सन्ति, उत न वा भासकृतानीति प्रकृतानुपयोगि सम्प्रति प्रतीमः ।

सुधीभिस्तत्तन्मतोपोद्बलनं तत्र तत्रैव द्रष्टव्यम् । मकृतरूप-
 कोपोद्भाते नामकृतं न्यसिसिपन्तोपि स्नोकं मकृतपदवीं
 जहिमः । तेषां भासकविकृतत्वं विचारयन्तो भारतीया
 अन्ये च विद्वांसस्त्रीन्निर्णयानवीभवन् । सूक्ष्मं विचार्य बहु-
 भी रसिकैर्ज्ञेयानि रूपकाणि तादृश्याभान्ति येषु लब्धयशसो
 भासस्यालोकलभ्यो रसभावगिराद्युत्कर्षस्ततो न तस्य कवे-
 र्भवेदितुमर्हन्तीत्यभिप्रेतम् । अपरे विद्वांसस्त्विमे ग्रन्था अकृत्रिम-
 माचीनलेखभारतीसरणिपूर्णा भासकृता इति मन्यन्ते । वदन्ति
 केचिदपरे परीक्षानियोजितस्वमनीपाविभवा यद्भासकृतानां
 रूपकाणां सक्षेपरूपाण्यल्पपरिवृत्तिभाञ्ज्येतानीति । स्वं स्वं
 मतं सर्वान्यसेमुपीपरिभवक्षमं दर्शयन्तस्ते सर्वे बहून् हेतून्
 हेत्वाभासांश्च यथामति पुरः स्थापयन्ति । गुर्वो दुरवगमा हीयं
 विचारणाः बहु, विस्तरमपेक्षते । ततश्चात्रैतावदुल्लिख्य
 मकृतेऽल्पं वान्यं दूमः । नानानेकागमशाखान्तंस्कृतग्रन्थान्
 विभ्रत्यस्माकं हस्तलिखितग्रन्थभाण्डागारे द्वे पुस्तके एकस्यैव
 ग्रन्थस्यास्मद्दृष्टिगोचरीभूते आस्ताम् । तयोः कभयोर्मापाया
 अतिमाचीनसंस्कृतत्वाद्बस्तुफलपनायाः श्रेष्ठत्वाद्रसभावालङ्का-
 रनाट्याङ्गानां मनोहरतमत्वाद्वाणादिवर्णितानेकसामान्यभास-
 नाट्यसंवादित्वाच्च भासकृतत्वमस्माभिर्दृढं मन्यते ।
 तद्य यज्ञनाटकं यज्ञफलनाटकं चेति परमेश्वरकृपाया अस्मा-

भिरंवापीति प्रसीदचेतसो वयं विदुषां दर्शनायाद्य प्रकाशयाम् ।
 एकस्य पुस्तकस्यान्ते 'इति यज्ञनाटकं समाप्तं' इति दर्शना-
 द्यज्ञनाटकमिदमिति नैव संदेहावसरः । किन्तु नाटकवस्तुनि
 यज्ञफलस्य शब्दतोऽर्थतश्च बहुत्र दर्शनादन्यस्मिन् पुस्तकेऽन्ते
 'इति यज्ञफलं संपूर्णं' इति दर्शनाच्चास्माभिर्यज्ञफलमित्येत-
 दभ्यधायि । यतः स्वप्नवासवदत्तस्यान्ते गणपतिशास्त्रिपुस्तके
 'इति स्वप्ननाटकमवसितम्' इति दृश्यते । यतो लक्ष्यैकदेशे
 लक्ष्यमात्रग्रहणमिति न्यायाद्यज्ञफलमपि यज्ञनाटकमिति वक्तुं
 : नानुचितम् । अद्य सप्तदशवत्सरा अगमन्यदा धारोणस्याः सुर-
 तपत्तनात्पञ्चनददेशाच्च बहूनां हस्तलिखितपुस्तकानां निचयो-
 ऽस्माभिरलम्भिः । यतोऽस्मान् प्राचीनपुस्तकसमाहरणोत्कान्
 ज्ञात्वाऽस्माभिर्नियोजिता अन्ये च सत्पुरुषाः काले काले प्रेष-
 यन्त्येव हस्तलिखितपुस्तकान्यस्मभ्यम् । तस्मिन्पुस्तकराशौ द्वे
 शरीरे अस्य यज्ञफलनाटकस्यास्ताम् । वयं तु स्वयमेव गभीरं
 विविच्य ग्रन्थपरीक्षणं कुर्मः । ग्रन्थोऽयं क्रमप्राप्तपरीक्षः परारि
 भासकृतोऽस्माभिर्निश्चितोऽभवत् । नानानेककार्यव्यवृत्ता
 चयं तदैव नास्य ग्रन्थस्य प्रकाशनं कर्तुं शक्यम् । सम्प्रति
 लब्धप्रकाशनक्रमोऽयं नाटकरत्नभूतो ग्रन्थो रसिकानां विदुषां
 पुरः सार्यं स्थाप्यते । उभयोर्हस्तलिखितपुस्तकयोराकारादि
 निदर्श्यते तद्यथा—

(क) पुस्तकमेतदेव मुद्रितम्-तस्य चतुर्दशपत्राण्युभयतो लिखितदेवनागराक्षराणि वर्तन्ते । पत्राणां मत्वेकं तिर्यग् दैर्घ्यं दशाङ्गुलमायम् । ढात्रिंशद्वा त्रयस्त्रिंशद्भोभयतः पंक्तीर्दधदुपरि भागाचरमपङ्क्तिपर्यन्तं सार्धसप्ताङ्गुलमाय आयामः । तस्यान्ते च “ इति यज्ञनाटकं समाप्तं विक्रमार्क संवत् १७२७ आश्विन कृष्णपक्षे द्वितीयायां भौमवासरे लिखितं स्वामी शुद्धानन्दतीर्थ ” इति विद्यते । अथ च-

(ख) पुस्तकमेतत् पूर्वस्मादव्याक्तनम् । अस्य पाठा यत्र यत्रोपरिवर्णितात्पुस्तकात् भिद्यन्ते तत्राप्यष्टिप्पणीरूपेण पाठभेदोऽस्माभिर्न्यासि । अस्य पुस्तकस्य तिर्यगायामः षोडशाङ्गुलमायः मतिपत्रम् । उभयतो देवनागराक्षराङ्कितानां दशाङ्गुलायामानाम् (उपरिभागात्तदोभागावधि) उभयतः पृथक् पञ्चविंशतिपंक्तिभृतां पत्राणां संख्या पञ्चदशमिता । अस्यान्ते च-“ इति यज्ञफलं संपूर्णं विक्रमीय संवत्सर १८५० मासानामुत्तमे पौशमासे सिते पक्षे पूर्णिमायां गुरुवासरे लिखितं देवमसादशर्मणा हस्तिनापुरनिवासी ” इति दृश्यते । गीर्वाणगीर्वाङ्गुलपमेतन्नाटकं किपदुपकरिष्यतीति तु विद्वांसो रसिकाः स्वयमेव विवेक्ष्यन्ति । कुत्रापि समस्तं कुत्रापि व्यस्तं च कवेरमतिप्रतिभं कवित्वमस्मिन्नाटके मनोहारि दृश्यते । वाल्मीकीयरामायणस्य वात्सरण्डकथास्मिन् रूपके कथिना वर्णिता ।

अस्य नाटकस्पृष्टान्ते 'इति निर्वहणाङ्कः षष्ठः' इति लिखितं दृश्यते । किन्तु ततः पूर्वमेव षष्ठाङ्कस्य समाप्ति-
दर्शितास्ति । ततश्चायं सप्तमोङ्को भवेत् । किन्तु लेखकममादेन
निर्वहणाङ्कस्य पृथग्गणनया वा 'षष्ठः' इति दर्शनादस्मा-
भिरपि तथैव मुद्रितम् ।

यत्तु 'पतञ्जलेयोगशास्त्रम्' इत्यस्य रूपकस्य चतुर्थेऽङ्के
दृश्यते तदधिकृत्य परीक्षकाणां विदुषां मनसि किमपि शङ्काव-
शरकारि भवेदित्यत्र किमपि ब्रूमः । ब्रह्मसूत्रकर्तुर्महर्षेर्व्यासात्
पूर्ववर्ती योगशास्त्रकर्त्ता भगवान् पतञ्जलिरिति तु सुविदित-
मेव शास्त्राणि मनतां विदुषाम् । यत् 'एतेन योगः प्रत्युक्तः'
(२।१।३) इति ब्रह्मसूत्रे दृष्टत्वाद्भगवतो व्यासस्य योगसूत्र
व्याख्यातृत्वाच्च नैतद्दुस्वगमम् । ततश्च व्यासात्क्रियत्पूर्वमसा-
वर्त्ततेति न निश्चीयते । दशरथे जीयस्यस्यस्य विद्यमानता
सम्भवेत् । यद्वा कवयः स्वकालप्रचलितामपि स्थितिं दर्श-
यन्त्येव । तद्यथा-शिथुपालवधे सौगतानामुल्लेखः (२।२८)
भगवतः श्रीकृष्णस्य समये सौगताः (बौद्धाः) आसन्किम् ।
तथा च नैपथीयचरिते (१७।७०) पाणिनेस्त्वस्य सूत्रस्यापि
कृत उल्लेखः श्रीहर्षेण । नस्तसमये पाणिनीयं व्याकरणं नैवा-
सीत् । एतेन ज्ञायते बहुत्र कवयः स्वकृतिषु स्वसमये विद्य-
मानं कथानायकादिसमयेऽविद्यमानमपि वस्तु न्वस्यन्ति ।

ततोऽपि रामोक्तम् पतञ्जलेर्योगशास्त्र, मिति नानुपपन्नं भाति ।

मुद्रणे बह्व्योऽशुद्धयो विद्यन्ते । मूलभूतपुस्तकस्य लिपि-
करेणापूर्णेज्ञातत्वात्-अस्माकमन्यानेककर्मव्यापृतत्वान्मुद्रितशो-
धनकृतो (Proof reader's) गीर्वाणभारत्या ज्ञानाल्पताया
नासम्भवमिदम् । अतोऽस्माभिः स्वयमेव शुद्धिपत्रं विधायस्य
पुस्तकस्यान्ते तत्रयस्तमस्ति । तदपि शैश्वर्येण न पूर्णं भवे-
त्ततो विद्वांसो महाभतयः शोधयन्तवौचित्यमनुज्झित्वेति
निवेदयामः । अस्य रूपकस्यास्मिन्संस्करणे मूलपाठाद्घो-
याष्टिष्ण्यः सन्ति ता अस्मन्मित्रवर्यैः श्री गोपालदत्त
शास्त्रिभिरलोडावसतिभिर्विहिताः । तेषां मते सर्वं एव पण्डितै
र्मन्यमाना अशुद्ध्याभासा नापाणिनीयाः । आपानार्पणयोगवि-
चारश्च तेषां द्वितीयाङ्कारम्भे टिष्ण्यां विद्भिर्द्रष्टव्य एव ।
सम्प्रति महाकविभासकृतस्य घञनाटकस्य सम्भासेनैवोपोद्घातं
प्रदर्शयतद्विचारपदवीमारोहयितुं विदुषो निवेद्य विदुषां
मुण्यग्रहणमाहात्म्येन कृतिनः स्वान् मंस्थमाना एतावत्तव
धिरमामः ।

रसशाला धर्मशास्त्रम्

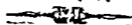
राजवैद्य

गोहल, फात्रीभावाड,

जीराम कालिदास शास्त्री

विक्रमार्क संवत् १९९७ आषाढ

इष्टोकाश्रयां शनौ ता. १९-७-१९४१

॥ शुद्धिपत्रकम् ॥

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
६	४	॥६॥	॥६॥
"	७	जह्	जण्ण
"	"	जह्ने	जण्णे
"	१०	जह्ना	जण्णा
"	१२	जह्	जण्ण
८	७	मारआ	मारओ
९	२	रक्खामि	रक्खामि
१०	१	दर्शन-	दर्शनै
१६	३	जननी	जणणी
१८	१६	महाराआ	महाराओ
१९	६	भाणा	भाणी
"	"	सुमित्ताह्	सुमिताए
"	१४	राण्णीओ	रण्णीओ
२०	८	पुमरिघा	पुमस्था
२१	९	अहा	अहो
"	"	काला	कालो
"	११	कर	करै
२२	१	नभा	नभो

यज्ञफले-शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
२३	६	काऽपि	फोऽपि
२७	२	मन्त्रा	मन्त्रो
"	३	गापय	गोपय
"	८	आआ	आओ
२९	२	मनागी	मनागि
३०	७	राजा	प्रतीहारी
"	१०	अज्जा	अज्जो
३१	६	यशोऽभूरि	यशो भूरि
"	१२	कुता	कुतो
३४	११	अहा	अहो
३६	१०	भाययेत्	भाययेत्
३८	७	अहा	अहो
"	९	पण्णा	पण्णो
३९	९	काला	कालो
४०	७	जीगो	जौगो
"	१२	या	यो
"	१६	घपुपा	घपुपो
४४	६	अणत्तण	अणत्तण
४७	८	करोदि	करेदि

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
४२	१६	अ.श्लो १८०	अ.८ श्लो. १४०
४८	१०	ज्जव	ज्जेव
"	१६	डवम्	डीप्
"	१७	घअण	घअणं
५०	६	तण	त्तणं
५२	१६	काऽपि	कोऽपि
५३	८	घइयुं	विदुं
५७	६	वशिष्ठा	वशिष्ठो
"	१०	च्छस्वव	च्छस्वैव
६६	१२	राओ	राओ
"	१०	(राजानं प्रक्षि)	(प्रकाशम्)
६३	६	सुषुद्धे	सुषुद्धेः
६४	२	घरिणो	वैरिणो
६९	१	लब्धा	लब्धो
७१	११	मसा	मसौ
७२	२	अत्र	अत्रै
७३	७	रान्त	राणा
७६	७	स्थः	स्थ
७८	१	मात्यास्तु तनयाः	सान्याः स्तुतनयाः
"	८	सान्य	सान्यः

यज्ञफले-शुद्धिपत्रकम्

श्लोकं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१०	२	तत्रैव	तत्रैव
११	३	योपित	योपितः
१२	७	दासीआ	दासीओ
१३	३	कुमाला	कुमारा
१४	७	सन्धते	सन्धत्ते
१५	४	क्षमेत सः	॥३३॥ अनंतरं
१६	२	युक्त	युक्तै
१७	३	स्पृष्टा	स्पृष्टौ
१८	३	यथागुरवः	यथा गुरवः
१९	१४	जादि	जादी
२०	५	मुहाणि	मुहाइं
२१	१०	राभा	लाआ
२२	१६	मुहेहिं	मुहेहिं
२३	४	रोपण	लोपण
२४	६	वयमा	वयम
२५	११	प्रकृतेः	प्रकृते
२६	११	नव	नैव
२७	१०	यास्याव	यास्पाम
२८	१२	णिमित्तं	णिमित्तं
२९	०		

किन्तु सदा किन्तु तस्य सदा

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१४९	१५	दश	दश
१५२	१२	पसन्ता	प्रसन्ना
१५३	५	रामणी	रमणी
१५७	२	जितारं	जितारि
१५८	५	शस्य	मस्य
१६०	१	मनौ	मनौ
१६१	११	करा	पादा
१६४	१४	वरस्य	वैरस्य
१६६	६	संतोपमल्प	संतोषोल्प
१६७	९	क	किं
१७०	१६	कहदि	कहेदि
१७५	९	त्यक्त	त्यक्तु
१७८	८	उद्वर्तमानेन्दे	गाढोद्वृत्तेन्दे
१८३	१	आश्चर्य-दृष्टा	आश्चर्य इयं हि दृष्टा
१८४	५	रामः--	रामः--इयं हि
१८८	३	ति	त्ति
१९१	१४	राओ आअ,	राओ एत्थ आअ
१९७	४	अद्यव	अद्यैव
२००	९	पुत्रान्मे	पुत्रेभ्यो
२०२	५	सदा	सरत्
२०६	१	चिदानद्	चिदानन्द

॥ यज्ञफल श्लोकानुक्रमणी ॥

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
अ		अस्मद्यशो	१४८
अकार्यबुद्धिः	१३	आ	
अगम्या नैवेद्यं	१८९	आग किं	१५०
अतोत्वाणि	१४७	आग्नेयास्त्र	८२
अत्रागितो	१०१	आपृच्छ्य मातृः	१३६
अद्वय्युत्पत्तयौ	९३	आरामेषु	१५३
अध्वारिर्त्सा	७२	आर्तत्राणं	८५
अध्याध्या	१४	आर्यो भ्राता	११७
अनागतं भावि	६३	आशीर्गुरूपां	१५१
अनुमतेनः	११९	आसन्येन पुरा	१०९
अनेकसो मे	८२	आह्वयामि नृपां	१९७
अपराध्यन्नसौ	८६	आह्वयेयु	१२२
अपुनरुखं	२०८	इ	
अप्रास्या नृपते	५	इन्द्रादयोर्वि	११३
अरुजेत तमो	१४०	इष्टं मया विरज	२८
अर्धो घासि	१२७	उ	
अर्धमूत्रौ	२०४	उत्कंठिता.	१६२
असम्मोधि पय	१९७	उसवे दान	३

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
लौ घान्ये हि	१४६	किन्तु वः शघ	१२०
लाभोभ्यां	१४५	किं सा जगन्मो	१७३
लाभोभ्यामल्प	१४८	कुंभारः सर्वेपि	५
		कुंभं बलं लोर्व	८८
ऋषेः पुलस्त्य	६७	कुंभं रघूणां	१९६
		केकाभिर्दे.	१५६
एकं कुंडुं	३२	कुंभं राज्ञी	२९
एकाकिनोपि	८३	कोशल्या महिषो	३६
एको शंका	४३	का वृषत्यमबन्ध	६१
एकैकेषां गुणैः	५४		ग
एतत्सर्व	१४	गणयतिः श्रमं	१५९
एषा प्रेतिज्ञात	१७	गत्सा पवित्रं	१६२
एषा क्षेत्रं	१५९	गन्धे हरिं	१४०
		गोढोदृष्टेन्दे	१७८
कर्तव्यं सदा सद्य	५६	गुणी गुणी स्या	५१
कर्मायत्तं सर्व	१९८	गृह्णाति दीपं	११४
कर्मलविपिन	३६		च
कलं कूपन्तीने	२१	चलासि न च शिश	७४
कामाक्षित्रवियः	१८६	चलन्ति पत्राणि	१२०

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
चिदानंदमयं	२०६	दायः स्यात्सम	४२
ज		दीर्घायुषा	७६
जनन्यस्ति स्रस्तं	३३	दुर्दान्तपाप	१२५
जन्मसंस्कार	७८	दुःस्वान्यपरि	१९४
जित्वा शक्रपुरीं	६३	दूरं क्षिपवा	१७७
ण		दृष्टं प्रजासुख	२९
णोपप्लव	३	दृष्टो चिरादश	१९७
त		दृष्टापि या	१८३
तपः श्रुतं च	१९८	देवताः पितरो	११
तपसो ब्रह्मतां	११२	देवत्वं पालकत्वं	१११
तपोभिर्नृदत्त्वं	१९९	देवान् - पितॄन्	१५८
तपोवनमिहो	१४१	देशान्तरे वा	१९४
ततः कृतार्यो	७२	ध	
तथापि वन्स ते	११९	धनुर्लाघव	७४
तरंगिण्या	१८०	धर्मार्थकामेषु	१८
तेजसा न नु	१९०	धर्मेण पृथिवीं	१२
ते दंद्वा	१२१	धर्मे ददा.	३१
द		धिङ्मानवान्	१८६
दधद्रमितं	८४	धृत्वमणिरमणीया	३५

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
न		पियूषवर्षा	५२
न खलु न खलु	८४	पुत्राणां प्रेम	१५
न जाने केन	३७	पूर्वपुण्यप्रमाणे	१२
नमोदेशात्	२२	पूर्वाधीतसदा	५७
न मानिनी तेन	८	पृष्ठो मया न	१७५
नस्तेना न शठा	५	पौरास्तोष्य	४
नाततस्य	२०४	प्रजापालनयो	१२
नानाधारा	१९८	प्रतिजन्नासि	१९०
नित्यं हन्ति	१२३	प्रसिद्धा नोपेक्षया	४९
निमील्य	१२२	प्रभूयते न कचि	१७५
निर्वारिदे	१५७	प्रसन्ना निर्मया	१५२.
नेता ब्रह्मविदां	२००	प्रसन्नाः सरितः	"
नैव कर्म	१७४	प्राक्चिंतितेनोपा	३४
प		प्राप्ते काले	५२.
परिग्रहबहुत्वं	५४	फ	
पादा महीमृतो	१६१	फुल्लति मधुनि	१२९
पापा अघर्म	२०४	घ	
पापानां मारणायैव	२०५	बद्धो न चेदस्ति	१३.
पिधाय मायया	१४१	बालार्कविम्ब	१५५

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
लताया आदत्ते	१४२	व्यूढोरो दध	७९
लब्धा भवेत्कथ	६९	व्रतनियमकृशांगी	३६
लोके संप्रति	७०	श	
च		शखापराध	८१
वसा उत्प्लुत्य	१६३	शखाखवेत्ता	११८
वन्या केसरिणो	१२१	शखेऽपराधे	८०
वयं त्वया	९४	शस्यानि वृक्षाः	१५३
वयं पुत्रैर्भृत्यैः	१२८	शस्यान्युदारोः	१५४
विकसति सरसि	१२९	शाखं शखं	११८
विद्या अस्त्राणि	१४६	शिष्यस्य मे	२००
विद्या बुधस्य	१९३	शीतस्पर्शे	१८४
विनैव कारणं	१३१	शीताग्भसा	३९
विपिनेप्युपितं	१७४	शुद्धवंशजयो	२०१
विश्वामित्रस्य	१३८	शैलाधिराज	६५
विश्वामित्रेण	१३५	शैवं धनुर्यदि	१९०
वीर त्वया प्रबल	१४३	शैवं धनू राम	२०३
वृक्षच्छाया	३८	श्रव्यं गुरोर्वचः	११५
वृष्टेन्द्रो	१५३	स	
११	११	सकृद् दृष्टैवाकरोन्मा	१७३
		सांगच्छर्वं	१९८

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
संतापिता भवतु	१८५	स्कंधे कुठार	१४१
सत्यमय	१४	स्तन्यं पीतं	१३४
साध्वेन गुरवः स्नि	११५	स्तन्यं करोमि	७७
सदंशप्रभवा	२२	स्थापयित्वा	९४
समाने प्रभवा	७९	स्वछे सस्य	१५५
समूलमुत्पाट्य	७६	स्तेनाः शठाः	६७
संयोजिते मानसे	१८१	हन्तुमप्यागता	२०१
सरस्यगाघसलिले	१५६	हिंसाः परःशत्रा	८४
सर्वमित्रा सुमित्रेयं	३७	क्षत्रा ब्रह्मविघात	२०२
सर्वमेतद्वरी	३४	क्षत्रं तेजो	६९
सर्वर्तुरमणीये	६६	क्षिता शरा मे	१७७
सर्वसहा	१६	क्षीणे पुण्यघने	२०५
संस्कृतान्धिनयो	३१	क्षेत्रं कृष्टं	१५८
सस्यभार	१५८	ज्ञात्वा पुत्रा	६४
सा निष्कलंक	१७३	ज्ञात्वोद्दिश्य	१६८
सा नैव वक्र	१७६	ज्ञापितो ब्रह्म	१७५
सार्धं त्वया	७७		
सुतस्य शिष्यस्य	९४		
सुबाहुर्मासीधो	१४१		

रसशाला औषधाश्रम, गोंडल, काठीबावाड.

विक्रेष्यपुस्तकानि

ऋद्धिखंड - वादिखंड - मूल्य पंचदशरूप्यका (Rs 15) श्रीपार्वती
पुत्रनिन्दनाथस्य धातुवादात्मकेय सुवर्णादिसिद्धिप्रदो दुर्लभतरो ग्रन्थ

श्रीभगवद्गीता - मूल्य - दशरूप्यका (Rs 10) Introduction
28 पृष्ठानि प्राय २५० पठमेदाना आंगलटिप्पणी । प्राचीन
पाठानुसारेण १८ अध्यायात्मिका संपूर्णा गीता ।

रसप्रकाशसुधाकरः - मूल्यं रूप्यकत्रयम् (Rs 3) श्रीयशोधर
विरचित गुर्जरभाषांतरसहित रसशास्त्रीयो ग्रन्थ ।

श्रीसप्तशती दुर्गापाठः - मूल्य षोडशरूप्यका (Rs 16)
षोडशागधडीपाठः ७०० पूर्णमत्रात्मक ।

श्रीभगवद्गीता - मूल्य पंचरूप्यका (Rs 5) ७४५ संपूर्णलोकैः
सहिता आंगल Introduction सहिता च ।

श्रीसूक्तं - मूल्य षडाणका (As 6) सस्कृतटीकया गुर्जरभाषातरेण
विषिधप्रयोगै सहित ।

व्याधिनिग्रह - मन्त्रस्तौषधसंग्रहश्च मूल्यं सपादरूप्यक (Rs 1/4)
Forecast for the world A D 1939 to 1941 As 4
An Article on Politics Ethics Principles etc As 4
Portents of Kaliyuga Greatness of Brahmins etc As 4
Glory of Brahminism, Duties of a king where
does Lakshmi wealth abound? etc As. 4

श्री गणेशाय नमः

अथ

कविकुलशिरोमणिश्रीभासकृतम्

यज्ञफलनाटकम्

प्रारभ्यते

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

रामः कृपाया भरतो मनोज्ञः ।

पायात्सचापः शुभलक्ष्मणश्च ।

शत्रुघ्नवीरो मुनिमन्युरक्षी ।

सदारसोत्साहवपुः प्रसन्नः (1) ॥ १ ॥

---

(1) ॐ शिवं स्ता-पाठकेभ्यः । कृपाया अनुरुम्पाया भरतोऽति-
शयाकारणात् “अतिशयो भरः” इत्यमरः । मनोज्ञो मनोहरः
“कान्तं मनोहरं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्” इति विशेष्यनिघ्ने
ऽमरः । चापेन सह वर्तमानः सचापः, धनुर्धर इत्यर्थः । शुभः
कन्याणकर्ताऽत एव लक्ष्मणः शोभान्वितः । शुभशोभान्वितो वा “लक्ष्मी-
बैल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्” इत्यमरः । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ।

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

आर्ये इतस्तावदागच्छतु भवती ।

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त इअम्हि के णिओओ अज्जस्स ।

[आर्यपुत्र इयमस्मि के नियोग आर्यस्य ।]

सूत्रधारः—आर्ये, अस्माकं प्रयोगदर्शनाय
सङ्गतेयं परिषद् । तदिमां प्रसादयितुं
कुसुमाकरकालमधिकृत्य गीयताम् ।

हन्तेः कः । स चासौ वीरश्च शत्रुप्रवीर । मुनीनामृवीणां मन्यून्यज्ञान्
“मन्युर्दैन्ये कर्तौ क्रुधि” इति हैम । रक्षति तच्छ्रीजे यज्ञ-
रक्षाकर्मणि साधुर्वा । संशं रसे रोगे जनानुरागे इत्यर्थः । उत्साहो-
ऽमन्दता ताम्यां सम्पन्नं वपुर्यस्य प्रसन्नश्च रामः पयाद्रक्षतात्
युष्मानस्मान्वा पापाद्दुःखाद्वा ॥ पशे सचापः, सदारः, सपीतश्चासौ,
सासाहं वपुः, उत्साहोपेतं वपुर्यस्य तादृशः प्रसन्नश्च कृपायाः कृपां
विधाय “ल्यञ्छोपे कर्मण्यधिकरणे च” (वा० ०१ पा० २।३।२८)
इति पञ्चमी । रामः पायात् । अथ च मनोज्ञो भरतः पायात् ।
शुभः शोभान्वितो लक्ष्मणः पायात् । शत्रुघ्नश्चासौ वीरश्च पायात् ।
शुभः कन्याणकर्तृयत्र “विनापि प्रययं पूर्वोत्तरपदयो-
लेभि वा वाप्य” इति वार्तिकेन कर्तृशब्दस्य वैकल्पिको लोपः ।

नटी—तह । [तथा ।] (गायति)

णोपल्लवसोहिदा लदाओ
सहआरा बहुपरिमलस्सन्दिणो ।
पसण्णाइं अ उववणाइं
हसन्ति मल्लिकाकुसुमेहिं ॥ २ ॥

[नवपल्लवशोभिता लताः
सहकारा बहुपरिमलस्यन्दिनः ।
प्रसन्नान्युपवनानि
हसन्ति मल्लिकाकुसुमैः ॥ २ ॥]

सूत्रधारः—आर्ये साधु, तोपिता एते सर्वे त्वया ।

(निषधे) कथं न सर्वे तोपिताः स्युः ।

सूत्रधारः—(श्रुत्वा) अये

उत्सवे दानसत्कारैः सम्राजः पुत्रजन्मनि ।

तोपिताशेषपौरोऽयं सुमन्त्रोऽत्र समागतः

॥ ३ ॥

अस्मिन्पद्ये निहतार्थाममर्थनादिपदव्यासानौचि याभास । किन्तु पदानां
मुद्रालङ्कारविधायिवाञ्छिष्टवाचोक्तदोषपरिहारः । मुद्रालङ्कारलक्षणं तु
“सूच्यार्थवृत्तं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” इति । उपजातिवृत्तम् ॥

(निष्क्रान्तः)

स्थापना

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः—

पौरांस्तोष्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा ।

दत्त्वाध्वानां श्रोत्रियेभ्यः शतानि ।

सर्वे कामाश्चार्थिनां पूरिता मे (२) ।

तर्त्किं न स्युस्तोपिता लब्धलभ्याः ॥४॥

(प्रविश्य)

कञ्चुकीयः—अमात्य, महाराज आज्ञापयति

सर्वे पौरा जानपदाश्च यथेच्छं लब्धकामा

भवन्तु । मा कस्याप्यर्थिन आशा

अपूर्णा तिष्ठतु ।

(२) अत्र मयेयर्थे ' मे ' इति वर्तते । तथा च वामनः
" ते मे शब्दो निपातेयु " ।

सुमन्त्रः—मया महाराजस्य मनोगतं ज्ञात्वा
स्वयमेव सर्वमेतत्कृतम् ।

कञ्चुकीयः—साधु अमात्य साधु ।

अमात्या नृपतेर्यस्य

जानन्ति मनसि स्थितम् ।

कुर्वन्ति च शुभोदर्कं

धर्मं स्वर्गं स विन्दति ॥ ५ ॥

अन्यच्च अधिकरणद्वारि यत्र कुत्र वा ये
(3)संयता भवेयुस्ते मोच्यन्ताम्, इत्यादेशः(4)

सुमन्त्रः—

न स्तेना न शठा न वेदवणिजो-
नान्याङ्गनाकामुकाः ।

मद्यद्यूतरता न चापि मनुजा-
राजद्रुहो लिङ्गिनः ॥

(3) संयताः बन्दाः ।

(4) राज इति शेषः ।

सौराज्येऽत्र कथं लभेत सुकृती ।

वन्धादिदण्डं ततः ।

सम्राडेव सुतोदयेन विहितो

मुक्तः पितृणांमृणात्⁽⁵⁾ ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः—भो, अज्ज वखु सफलं महाराअस्स पुत्तजह्कम्म । तस्सिं हि जह्णे अहं णं मोदएसु ण सगे जठरेम्मिं सक्खिं । मए जाणिदं तदा चत्तारो ईदिसा जह्णा होहिंति जेण अप्पडिस्सो मोदअवइरी होइस्सं । होदु मादिसं बह्मणं जेमइअ कहं ण सफलं जह्कम्मं भवे ।

(5) cf ' न संवत्सरेण वभूव रक्षितु-

दिसर्जयेवं मुत्तजन्महपितः ॥

ऋगाभिधानात् स्वयमेव केवलम् ।

तदा पितृणां मुमुक्षे स बन्धनात् ॥ ” खुवंसे ११२०॥

[मो अद्य सत्तु सफलं महाराजस्य पुत्रयज्ञकर्म ।
तस्मिन्हि यज्ञेऽहं न मोदकेषु न स्वके जठरे सशुभः ।
मया शतं तदा चत्वार ईदृशा यज्ञा भविष्यन्ति
येनाप्रतिरथो मोदकवैरी भविष्यामि-। भवतु मादृशं
घ्राह्यणं भोजयित्वा कथं न सफलं यज्ञकर्म भवेत् ।]

सुमन्त्रः—

अये सुन्दरक अद्य लब्धानि सुवर्णानि भवता?

विदूषकः—किं मम सुवर्णं हि जाओ ण
खाईअंदि ण पिईअंदि ण अ पहिरीअंति ।
किं अहं राआ वा वर्णिओ वा जेण
सुवर्णाइं मह पिआइं होइंति

[किं मम सुवर्णानि न खाद्यन्ते न पोयन्ते न च परिधीयन्ते ।
किमहं राजा वा घणिव्या येन सुवर्णानि मम प्रियाणि भवन्ति ।]

कञ्चुकीयः—भो महाब्राह्मण, तव केन कार्यम् ।

विदूषकः—मोदअभोअणेण ।

[मोदकभोजनेन]

कञ्चुकीयः—कति मोदकान्भोक्तुं भवान्प्रभुः ॥

विदूषकः—केचूण सत्तुणो मारिअ महारहो
महाराओ भूदो ।

[कति शशुमारयित्वा महारथो महाराजो भूतः]

कञ्चुकीयः—दशसहस्राणि शत्रूणां यो जयंति
स महारथो भवति ।

विदूषकः—

अहं ता दससहस्समोदअमारओ महारहो ।

[अहं तर्हि दशसहस्रमोदकमारको महारथः ।]

कञ्चुकीयः—नैकस्मिन्दिने कोऽप्ययुतसंख्या-
न्मोदकान् भुंक्ते ।

विदूषकः—कथं एकस्सि दिनेस्सि महारहो
दससहस्साइं सत्तुणो मारेदि ।

[कथमेकस्मिन्दिने महारथो दशसहस्रसंख्यान् शशुमारयति]

कञ्चुकीयः—तत्र तु केचिद्धन्यन्ते केचित्पलायन्ते
के चिच्छरणागता विजेत्रा रक्ष्यन्ते ।

विदूषकः—अहं पि बहुणां मोदआओ मारेमि

बहुणो चूणीकरिअ खिवामि बहुणो
किवाए रकखामि अ ।

[अहमपि बहुणोदकान्मारयामि बहुणोश्चूर्णीकृत्य क्षिपामि
बहुणोपया रक्षामि च ।]

सुमन्त्रः—वाभ्र०य, वैतण्डिका न शाम्यन्ति
हेतुभिः । श्रुणु । अहं कृतकार्यो महाराज-
मभिनन्दितुं गच्छामि । [अग्रतोऽवलोक्य]

अहो इत एवागच्छति सपरिजने महाराजः

कञ्चुकीयः—अहं स्वनियोगमशून्यं कर्तुं गच्छामि ।
[निष्क्रान्त]

विदूषकः—

अहं भुक्तावसिद्धमेदआणि रक्खिदुं गच्छामि ।

[अ३ भुक्तावसिष्टान्मेदकान् रक्षितुं गच्छामि ।]

[निष्क्रान्त]

सुमन्त्रः—अयमसौ देवो वार्धकेऽपि रमणीया-
कृतिः । अनवरतराजकर्मप्रवृत्तोऽप्यश्रान्तः

प्रसन्नश्च देवः ।

यज्ञैरनेकैर्व्यवहारदर्शने—

युद्धैश्च दैत्यैर्मृगयाविनोदनैः ।

दुःखापनोदेन नृणां च सन्ततं

कोलं नयत्येष न खिद्यते तथा ॥७॥

तथा च

युवेव कुर्वन्निजकर्म नित्यं—

वृद्धत्वमाप्तो न नतो महौजाः ।

प्रजाः परे चास्य नृपस्य नाम ।

श्रुत्वैव सद्यो वृजिनं⁽⁶⁾ त्यजन्ति ॥८॥

(ततः प्रविशति सपरिजनो राजा)

राजा—राज्ये नास्ति रिपोर्भयं प्रकृतयो

धर्मार्थसंपद्युताः ।

नाभिध्या⁽⁷⁾ न रुजो न चापमरणं—

नैवात्र काश्चिच्छुचः ॥

(6) वृजिनम् पापम् । अत्र व्यवहारविरोधि कर्मैः यभिप्रेतम् ॥

(7) अभिध्या परस्वलोद्वपता ।

काले वर्धति वारिदः कृषिफलं—
 नालपं न चैवेतय⁽⁸⁾—
 स्तत्सर्वं सुकृतेन मेऽत्र विहितं—
 दैवानुकूल्यात्तथा ॥ ९ ॥

या च

वेदा अधीता रिपवो निरस्ताः ।
 प्रजाः प्रजाः स्वा इव पालिताश्च ॥
 इष्टं धनैश्च प्रचुरैः समन्त्रम् ।
 न शिष्यते मे करणीयमद्य ॥ १० ॥
 देवताः पितरो विप्रा आर्त्ताश्च शरणागताः ॥
 पूजिता विधिवन्नित्यमिदं मम कुलव्रतम् ॥११॥
 मनोरथाः पूरिता मे साम्प्रतं पुत्रजन्मना ।
 तथापि मामकं चेतः परां तुष्टिं न विन्दति
 ॥ १२ ॥

(8) “ अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।

प्रत्यासन्नाथ राजानः पदेता ईतयः स्मृताः ”

राजा—सत्यमद्य विमुक्तोऽस्मि पितृणामृणवन्धनात् ।
 अन्यं बन्धं प्रपन्नोऽस्मि दृढं तेन न मुच्यते
 ॥ १८ ॥

सुमन्त्रः—कथमिव—

राजा—अध्याप्या विनयं श्रुतं नृपगुणं—
 वाशिष्टधर्मान्वितं—

रागद्वेषविवर्जितेन मनसा

योग्यं प्रजारक्षणम् ।

दिव्यास्त्राणि रणाङ्गणे परगणं—

भीतं यथा कुर्वते ।

चत्वारस्तनया तथा च (12)विधिव—

त्ते पोषणीया सया ॥१९॥

एतत्सर्वं न कुर्या वैर्द्धर्मत्यागो भवेन्मम ।

ततो बद्धोऽस्मि धर्मण दृढं पुत्रोदयादहम्

॥ २० ॥

(12) विधिपर्यन्तमव्याप्या इत्यनेन सम्भव्यते । पोषणीया
 इत्यत्र तु समुच्चयः ।

तथा च—

पुत्राणां प्रेमपाशेन नूनं बद्धोऽस्मि संप्रति ।
कामये न ततो मोक्षं यात्रदस्ति स्थितिर्मम ॥२॥

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—जेदु जेदु भट्टा । देवी कोसल्या
णिवेदेदि सव्वा अम्हे णिवुत्तउच्छसा
महाराअं दड्डुं इच्छामो । अहं ज्जेट्टा दुब्बं
संभाविदव्वा त्ति ।

[जयतु जयतु भर्ता । देवी कौशल्या निवेदयति ह्यं
चयं निवृत्तोत्सवा महाराजं द्रष्टुमिच्छामः । अहं जेदु
पूर्वं सम्भायितव्या इति ।]

राजा—विजये,

सद्वंशप्रभवा देवी पाणिग्रहणलालिता ।
आलम्बमृता यष्टीव⁽¹³⁾ नोपेक्ष्या सांप्रतं

मया ॥ २२ ॥

(13) अयं शब्दो इन्वान्तो दीर्घान्तश्च । अप्रास्य किञ्चन्त वाच्यः
“कृदिकारादन्तिः” (शा० ०३ पा० २।१।३५) इति विकल्पेन

(प्रविश्य)

चेटी—जेदु जेदु भट्टा । देवी सुमित्रा णिवेदेदि
कुसलं अम्हाणं महाराअस्स किवाए । अहं
दोणं कुमाराणं जननी पुब्बं संभाविदव्वा त्ति ।

[जयतु जयतु भर्ता । देवी सुमित्रा निवेदयति कुशल-
मस्माकं महाराजकृपया । अहं द्वयोः कुमारयोर्जननी
पूर्वं सम्भावयितव्या इति ।]

राजा—विनयवति,

सर्वसहा मध्यमेयं सुमित्रा मित्रवत्सदा ।
वर्तमाना मन्त्रियोगे नैवोपेक्ष्या वशंवदा ॥२३॥

(तत प्रविशति मन्थरा विदूषकश्च)

मन्थरा—महाराअ अहिजणाणुख्वादरा कणिट्ठा
वि गुणज्जेट्ठा तनुई वि सगउरआ महा-
राअस्स बहुमदा अप्पडिरहस्स केकअरा-
अस्स दुहिदा देवो णिवेदेदि णूणं अहं
ज्जेव पुब्बं संभाविदव्वा त्ति ।

[महाराज अभिजनानुरूपादरा कनिष्ठाऽपि गुणज्येष्ठा तन्वी अपि सगौरवा महाराजस्य बहुमता अप्रतिरथस्य केकय-
राजस्य दुहिता देवो निवेदयति नूनमहमेव पूर्वं संभावयि-
तव्या इति ।]

विदूषकः—(आत्मगतम्)

अम्मो सतज्जणो रण्डाए वअणोवण्णासो ।

[अम्मो सतर्ज्ज्जो रण्डाया वचनोपन्यासः ।]

(प्रकाशम्)

वअस्स उवेक्खिदा कणिट्ठा देवी किं
करिस्सदि त्ति ओधारेहि तदो पडिवअणं देहि ।

[वयस्य उपेक्षिता कनिष्ठा देवी किं करिष्यति इति
अवधारय ततः प्रतिवचनं देहि ।]

राजा—(स्वगतम्)

एषा प्रतिज्ञातसुताभिपेका⁽¹⁴⁾

नोपेक्षणीयाद्य सुतं प्रपन्ना ।

(14) एषा कथा रामायणे विद्यते । तथा च भरतं प्रति रामः

“ पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्रहन् ।

मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुक्कमनुचमम् ॥ ” (रा१०७।३)

प्रतिज्ञानाटकेऽपि दृश्यते वृत्तमेतत् ।

सिंहीव दुर्वारमहाप्रकोपा

राज्ञी समानानुनयेन धार्या ॥ २४ ॥

(प्रकाशम्)

मन्थरे क्रमेण तिसृभिरेव देवीभिराहूतोऽस्मि ।

धर्मार्थकामेषु यथैक एव

न सेवनीयोऽधिकमात्मविद्भिः १⁽¹⁵⁾

तथैव तिस्रः ससुता महिष्यः

सम्भावनीयाः सममेव भद्रे ॥ २५ ॥

ततः सर्वा मध्यमे मन्दिरे ममागमनं

पालयन्तु ।

मन्थरा—(स्वगतम्)

हुं ण वहु माणेदि मह देवीं ।

[हुं न वहु मन्यते मम देवीम्]

(प्रकाशम्)

जं महाराथा आणवेदि ।

[यन्महाराज आशापयति ।]

(15) cf " धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः

यो द्वेषकः स जनो जघन्यः "

(प्रतीहारी चेटो मन्थरा च निष्क्रान्ताः)

राजा—अमात्य त्वमपि गत्वा सर्वा राज्ञीः
प्रसादय ।

सुमन्त्रः—यन्महाराज आज्ञापयति (निष्क्रान्तः)

विदूषकः—भो वअस्स तुह तिहिंसु देवीसुं
समाणो माणा । सुमित्ताह दुवे पुत्तका ते
केकयीपुत्तादो अद्धं माणं लहिस्संदि ।

[वयस्य तव तिसृषु देवीषु समानो मानः । सुमित्राया-
द्वौ पुत्रौ तौ कैकेयीपुत्रादर्थं मानं लप्स्येते ।]

राजा—वयस्य

यथा पुमर्थाश्चत्वारः सुतास्तुल्यास्तथा मम ।
मत्वाल्पं वेदमेकं तु न विप्रा वैदिको
भवेत् ॥ २६ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्)

एदस्स तीणिहो राणीओ त्तिवग्गतुल्ला-
ओ । चत्तारो पुत्तआ चतुव्वग्गतुल्लाओ

चतुर्वेदतुल्याओ अ । पञ्चमे समुवट्टिदे
किं कहिस्सदि ।

[अस्य तिस्रो राक्षस्त्रिवर्गतुल्याः । चत्वारः पुत्राश्चतुर्वर्ग-
तुल्याश्च । पञ्चमे समुपस्थिते किं कथयिष्यति]

(प्रकाशम्)

जइ अहं तुह कणिट्ठो वअस्सो पुत्तकेहिं
सह पोसणीओ ण ममाह तुह सिणेहो होइ ।
जदो पुमरिधा चत्तारो ज्जेव वेदा अ ण पंच ।

[यदि अहं तव कनिष्ठो वयस्यः पुत्रै सह पोषणीयो न
मयि तव स्नेहो भवति । यतः पुमर्थाश्चत्वार एव वेदाश्च
न पञ्च ।]

राजा—(स्मित कृत्वा)

महायज्ञा यथा पञ्च तुल्यमाना द्विजन्मनाम् ।

तथा यूयं पञ्च मम मान्या भवथ मा

शुचः ॥ २७ ॥

विदुपकः—(आभगतम्)

ण एत्थ छट्ठो । इमस्स वअणपाडवं जा-
णिदं भवे ।

[नात्र. पाठः । अस्य वचनपाठ्यं ज्ञातं भवेत् ।]

(प्रकाशम्)

किं पुत्तजम्मेण तुमं बुभुक्खां पि विसुमरिदो
। अत्थं गच्छदि भअवं दिवाअरो ।

[किं पुत्रजन्मना त्वं बुभुक्षामपि विस्मारितः । अस्तं
गच्छति भगवान् दिवाकरः ।]

राजा—अहा सन्ध्याकालो भूतः । तथा हि-
कवं कूजन्तीमे शरणतरुमेत्येह विहगाः

नभःस्थश्चार्धेन्दुः प्रसरति करैर्लब्धसमयः ।

(16) (17)

घृणीनां पुञ्जोऽयं वत दिनकरस्यास्तमगमत्
प्रदीपानां भासो रजनिवदनालंकृतिरिव ॥२८॥
अपि च

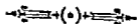
(१६) घृणीनां कृष्णानाम् १८ गासः प्रभाः प्रकाशाः-

(१७) पुंजः समूहः

नभोदेशाद्भूमौ किमयमवतीर्णो हिमकरः
 सरस्तोये +राजन्कुमुदसुमनोभिः परिवृतः ।
 परीतः सामन्तैर्मुदितवदनैः शासनकरैः
 महाराजः सर्वानिव नियतकर्मोपदिशति ॥२९॥

(निष्कान्तौ)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रवशति कञ्चुकीयः)

कञ्चुकीयः—आज्ञतोऽस्मि महाराजेन भो
वाभ्रव्य धाराग्रहसनाथं ग्रीष्मोद्यानं गत्वा
पश्य यथा तत्र न काऽपि परिजनोऽप्य मध्याह्ने
तिष्ठेदिति । परःशता महाराज्ञो^(१) विहारा

(१) महाराज इत्यत्रापणिनीयताभास । पाणिनिमनुसृय तु “ राजाहः सखिभ्यष्टच् ” (५।८।९१) इति टच् प्राप्नोति । ततश्च सर्वसंपत्तं ‘ महाराज ’ इति रूपं भवति । अतो महाराजस्येति भवितुं युक्तम् । एतोदशः प्रयोगाः प्रायेण लभ्यन्ते एव प्राचीनग्रन्थेषु । ते च अपार्षा अपाणिनीयाश्चेति मन्यन्ते । अपाणिनीयत्वमेपां न शुद्धवविहन्तु मन्तव्यमिति बहूनां विदुषां मतम् । किन्त्वत्र विचार्यमिदमस्ति यत्पाणिन्युक्तविरोधि कुत्रापि दृश्यते तत्सर्वमेवार्षं मन्येत किम् । वयं तु ब्रूमो यदार्षा अपि त एव शब्दप्रयोगा ये श्रुतिषु दृश्यन्ते । तेषामपि साधुत्वं कथमस्तीति पाणिनिना समासेन बाहुलकादिना च दर्शितमेव । यथा कर्णैरिति प्रयोक्तव्ये कर्णेभिरिति प्रयोगश्च्यदस्ति दृष्टत्वात्पाणिसम्मतत्वाच्चाप्येऽन्तर्भवति । किन्तु कर्णैर्भिरित्यादि-
किमपि श्रुत्याद्यदृष्टं कुत्रापि स्यात्तदनार्पमशुद्धं च मन्येत । प्राचीन-

न कदापि परिजनोत्सारणाऽभवत् निभृतम-
न्त्रणेन भवितव्यम् । राज्ञीभी रहोविहारं तु
कदापि न करोति महाराजः । किं समैतेन
विचारितेन । यथानियोगं करोमि ।

यो बहुले भवन्ति । यथा च भगवान् पतञ्जलिर्ध्याकरणमहामार्ये
। (व्यत्ययः । .. ....ततो बहुलम् । छन्दसि विषये सर्वे विधयो
भवन्ति) अपवादमुपेक्ष्योसर्गस्यापि प्रयोग इत्याद्यपि दृश्यते ।
किन्वेतन्न विस्मर्तव्यं यद्यद्विहितं तदेव विकल्पेन भवति नतु यस्य
(छन्दस्यदृष्टत्वात्) नास्ति विधिस्तर्दापि । अतः प्राचीनानां कवीन
ग्रन्थेषु छन्दोव्यप्रयोगदर्शनात् छन्दसि सर्वेषामेव विधोनां विद्वन्पे-
भावात्—महाराज इत्यत्र न समासान्तदृच्—विहितः ।

यद्वाऽस्मिन् ग्रन्थे प्रथमस्य कर्मा स एव ममयो दर्शितो यद्
षाणिनिसूत्राणि तु निर्मितान्यासन् किन्तु नासन्वार्तिकानि न चासी
न्महोमार्यं निर्मितम् । ततदृज्जिघासिनः सूत्रस्य “ न पूजनात् ”
(पा० ५।४।६९) इति निषेधस्वनुसृतः । किन्तु “ पूजाय
स्वतिप्रदणम् ” इति वार्तिकं नानुसृतम् । एतदेव दर्शयितुमप्रे सूत्र
सङ्ग्रहावेगभिहितो व्याकरणे न तु वार्तिकानि वृत्तिन्यासो वा । अत
ऽत्राद्यन्तरेण ग्रन्थेन्यापाणिनीयम् ।

राज्ञां कर्म निगूढभावमखिलं किं ज्ञायते मादृशै-
र्मन्त्रा मन्त्रिभिरेव कैश्चिदथवा वोढुं क्वचित्पार्यते ।
सर्वत्रैव सदैव शंकितधियस्ते गोपयन्त्यात्मनः
कृत्यं जाग्रत एव मीलितदृशः संशेरते⁺ शेरते ॥१॥

(ततः प्रविशन्ति चेटयः)

एका चेटो—अज्ज चउणहं कुमाराणं पसत्तीए
अज्ज एत्थ अम्हे सव्वाओ संभविअ चत-
*सिओ कुसुमजवणिआआ असुत्ता रचेम्ह ।

[आर्य चतुर्णां कुमाराणां प्रसक्त्यै अद्यात्र वयं सर्वाः संभूय
चतस्रः कुसुमजवनिका असूत्रा रचयामः ।]

कञ्चुकीयः—अयि भवत्यः अन्यस्मिन्नुद्याने
स्वाभिलाषं पूरयन्तु ।

अपरा चेटो—अज्ज अण्णसिं उज्जाणे ण
एतारिसाइं* नानावण्णपरिमलाइं वट्टणि
कुसुमाइं ।

+ नक्तं च ते 'ख' * चत्वारो 'ख' × दिसाई 'ख'

[क्षार्यं अन्यस्मिन्नुद्याने नैतादृशानि नानावर्णपरिमलानि
बहूनि कुसुमानि ।]

कञ्जुकीयः—किन्त्वत्राद्य केनापि नागन्तव्यमि-
ति राजनियोगः ।

अन्या चेटी—कथं राअणिओओ ता गच्छम्ह ।

[कथं राजनियोगस्तर्हि गच्छामः ।]

(इति निष्क्रान्ताश्वेट्यः)

कञ्जुकीयः—कृतं मया निर्मक्षिकमुद्याने
तद्गत्वा महाराजानं⁽²⁾ निवेदयामि ।

(इति निष्क्रान्त)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति परिजनेनोपास्यमानो महाराज)

राजा—(स्वैर परिक्रामन्)

इष्टं मया विरजसार्पविधिप्रदिष्टम् ।

दत्तं धनं बहु कृतं कुशलं प्रजानाम् ।

(2) See Note 1 Act I¹.

युद्धेषु नैव रिपवः स्थितिमाप्नुवन्मे ।

किं द्वेषयिष्यति जरा तु मनागीदानीम् ॥२॥

अपि च

दृष्टं प्रजासुखमनुत्तममात्मदृग्भ्यां

प्राप्ते च कीर्तियशसी^(३) स्वकुलानुरूपे ।

भुक्ताः स्वकर्म न विहाय भुवीह भोगाः ।

यच्छिष्यते तदहमद्य जवेन कुर्याम् ॥३॥

(विचिन्त्य)

कृत्वा राज्ञीरव्यलीकास्तिस्रोऽप्यादरदर्शनैः ।

यौवराज्येऽभिपेक्ष्यामि रामं राजगुणान्वितम् ॥४॥

(३) अमरादिभिः कीर्तियशसोरर्थाभेद उक्तः । तथा “ यशः
कीर्तिः समज्ञा च ” (अ० को० १।६।११) किन्तु कीर्तिर-
न्या यशश्चान्यत् । तथा च साहित्यदर्पणटीकायां श्रीरामचरणतर्क-
वागीशमहाचार्यः “ खड्गादिप्रभवा कांतिर्विद्यादिप्रभवं यशः ” इति
केपांचिन्मते तु—‘ शौर्यादिना प्रसिद्धिर्यशः । त्यागतपथादिना प्रसिद्धिः
कीर्तिः ’ अतः कांतिर्यशसीति नासङ्गतम् ।

कः कोत्र भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—जेदु महाराओ । को णिओओ
महाराअस्स ।

[जयतु महाराजः । को नियोगो महाराजस्य ।]

राजा—विजये अमात्यसुमन्त्र आहूयताम् ।

राजा—तह । [तथा ।]

(निष्क्रम्य अमात्येन सह पुनः प्रविश्य)

एदु एदु अज्जो एसो महाराओ ता उप-
सप्पदु अज्जा

[पत्न्येत्वार्यः पप महाराजस्तदुपसर्पत्वार्यः ।]

सुमन्त्रः (उपसृत्य)—जयतु महाराजः ।

राजा—अमात्य स्वागतम् । आस्यताम् ।

(राजा सुमन्त्रश्चोपविशतः)

राजा—विजये त्वं स्वस्थाने तिष्ठ* (परिजनं प्रति)
भवत्योऽपि विश्राम्यन्तु ।

* स्वनियोगमश्लयं कुरु ' स्व '

सर्वाः—तह । [तथा] (इति निष्क्रान्ताः)

राजा—अमात्य चिन्ताजागरणपरवशं संप्रति
मे चेतः ।

सुमन्त्रः—(स्वगतम्)

यस्य राज्ञो यशोऽभूरि परेषां च यतो भयम् ।

प्रजा यस्य प्रजाः स्वाश्च सोऽपि चिन्ताज्वरान्वितः ५

(प्रकाशम्)

महाराज

धर्मे दृढाः प्रकृतयो न भयं परेभ्यो

नैवेतयो⁽⁴⁾ न च गदो न गृहे विषादः ।

पुत्राः प्रजासु दधते प्रणयं विनीता

श्चिन्ता कुताऽप्य भवतो मनसि प्रभूता ॥६॥

अथ च

संस्कृतान्विनयोपेतान्प्रजारजनतत्परान् ।

(4) See note 8 act I.

तनयांश्चतुरो वीक्ष्य चिन्तेयं त्यज्यतां लघु 5) ॥७॥

अथवा

एकं कुटुम्बं गृहमेधिनस्तु ।

करोति चिन्तां महतीं सदैव ।

राज्यं महद्यस्य कुटुम्बभूतम् ।

कथं विचिन्तः स भवेन्नरेशः ॥ ८ ॥

महाराज चिन्ताप्रतीकारः कोऽपि चिन्तितः ।

राजा—अत एव तु भवनाहूतः ।

सुमन्त्रः—आज्ञापयतु महाराजः ।

राजा—कैकेयीतनयो राज्यं भोक्ष्यते सकलं मम ।

इमां प्रतिज्ञां कैकेय्यै पुराऽकार्षं त्वरान्वितः ॥९॥

सुमन्त्रः—हं ततस्ततः ।

राजा—राज्यपालनयोग्यं हि रामं क्षत्रगुणाकरम् ।

इच्छाम्यहं यौवराज्येऽभिपिक्तं सुकरं न तत् ॥१०॥

(5) लघु शीघ्रम् । लघुः=न गुर्वा । उभयमपि पुस्तकयोस्ति ।

सुमन्त्रः—नापि तद्दुष्करम् ।

राजा—कथमिव ।

सुमन्त्रः—

जनन्यस्तिस्त्रस्तं नयविनयपूर्णं⁺ नरवरम् ।

सुतं स्वं मन्यन्ते प्रणयविहिताश्चास्य(०)सहजाः ॥

गुणास्तेजो ज्यैष्ठ्यं प्रकृतिहृदयं सर्वमपि त-

न्न रामं स्वीकुर्युर्न तदलघु चिन्ताऽस्त्यनुचिता ॥११॥

किं तु संप्रत्येवोपनिताः कुमारा ईषत्पूर्णशस्त्र-
शास्त्राध्ययनाः किमनया चिन्तयेदानीम् ।

राजा—अनागतं भावि च विप्रकृष्टम् ।

यश्चिन्तयेत्तस्य भवेन्न कष्टम् ॥

प्राप्ते विपादे तु कृतं स्मरेद्यः ।

सुखं न तस्यास्ति नरस्य नूनम् ॥१२॥

+ मनुजगुण 'स्व' । (०) विहिता=विधेया इत्यर्थः ।

“ विधेयो वचनप्राही वचने स्थित आश्रय ” इत्यमरः ।

अतोऽहमनुपस्थितमपि विवादहेतुं पुत्रराज्या-
भिपेकं चिन्तयामि येन काले कृतोपायो
भवेयम् ।

*प्राक्चिन्तितेनोपायेन भावि कष्टं निवर्तते ।
कष्टे प्राप्ते चिन्तनेन दुःखं तु द्विगुणं भवेत् ॥१३॥
सुमन्त्रः—मयात्र किं कर्तव्यम् ।

राजा—राज्यः प्रजाः परिजनः सचिवाश्च भृत्या ।

रामानुरक्तमनसो निभृतं विधेयाः ॥

भ्रातर्यतीव भरतस्य तथैव भक्ति- ।

मुत्पाद्य कार्यमथ मे हृदयं विशल्यम् ॥१४॥

सुमन्त्रः—(आमगतम्) अहा दूरदर्शिता राज्ञः ।
(प्रकाशम्)

सर्वमेतद्वरीवर्ति यदुक्तं भवताधुना ।

यतिष्येऽहं तथाप्यत्र तदनूनं यथा भवेत् ॥१६॥

* इदं पद्यं स पुस्तके नास्ति ।

(:अग्रतोऽवलोक्य)

महाराज तिस्र एव राइयः सपरिजना इत
आगच्छन्ति ।

राजा—तद्गच्छतु भवान् । किन्तु यन्मयोक्तं
तन्न विस्मर्तव्यम् ।

सुमन्त्रः—यथाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

राजा—सपरिजनास्तिस्रो राइय इत एवाग-
च्छन्ति । उक्तमासीन्मया अव्यास्मिन्प्रीणो-
द्याने सर्वाभिर्भवतीभिरागन्तव्यमिति ।

(निरुध्य) अग्रतः कौशल्या

धृतमणिरमणीया ज्येष्ठतावाप्तमाना ।

बहुकुसुमलताभा विस्मृतान्यार्हणेयम् ॥

कथमपि गुरुदेहं चालयन्ती सगर्वा * ।

हृदयमपि समान्तर्मानयुक्तं करोति ॥१६॥

ततः सुमित्रा—

व्रतनियमकृशाङ्गी वीतरामाभिमाना ।

विशदवदनभासा द्योतयन्त्यन्यदेहान् ॥

नियतनिमिषनेत्रा नोच्चकैरालपन्ती ।

धृतसुखदशरीरा शान्तरेपेति मन्ये ॥१७॥

तया सहैव कैकेयी—या हि

कमलविपिनमध्ये सूर्यविम्बानुकारा ।

मम (7)वचनमिहानुस्मारयन्तीह पूर्वम् ।

गणयति न सपत्न्यो सन्निधावप्यजस्रं ।

मृगपतिगतिरेषा भावयेत्सर्वलोकम् ॥१८॥

अत्र हि

कौशल्या महिषी ज्येष्ठा रामस्य जननी शुभा ।

सगर्वा सा भवेत्कामं किन्तु मान्यैव सर्वदा ॥१९॥

सुमित्रा च

सर्वमित्रा सुमित्रेयमरोपा मानवर्जिता ।

मम कामानुसारिण्या मनोमे जितमेनया ॥२०॥

ततः कैकेयी

न जाने केन कार्येण रुष्टा भवति वा कदा ।

विक्रमार्जितसम्माना ररक्ष मम जीवनम् ॥२१॥

किन्तु

रोपमानौ न गण्येतां शौर्यप्रणयशालिनी ।

छन्दानुवृत्त्या संमान्या शीघ्रं चेयं प्रसीदति ॥२२॥

(ततः प्रविशन्ति तिलो राज्य सपरिजना)

सर्वाः—जेदु महाराओ । [जयतु महाराज. । (8)]

(8) यद्यपि प्रायेण सर्वत्रैव पत्यु सम्बोधनम् आर्यपुत्र' इत्येव नाटकादिषु दृश्यते । तदेव चालङ्कारिकैरनुमतम् । तथापि स नियमो भगवता भरतेन यौवन एव मतः । राजा दशरथश्च प्रकृन्कथाकाले नासीद्युवेति रामायणादिभिरवगम्यत एव । कैकेयी विहायान्या राज्योपि तदा नास-युवतय अत एव तयाऽग्रे—'आर्य पुत्र' इत्येवोक्तम् । तथा च भरतः—“सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्य पुत्रेति यौवने” (१९।२९)

राजा—स्वागतं देवीभ्यः* । इह मणिखचित-
शिलातल उपविशन्तु भवत्यः ।

(सर्वा उपविशन्ति)

राजा—विश्राम्यतु स्वग्रहे भवतीनां परिजनः ।

परिजनः—(स्मिन्वा) जेदु महाराजा ।

[जयतु महाराजः ।] (इति निश्क्रान्तः)

राजा—अहा ग्रीष्मे मध्याह्नेऽपि शीतलतोद्यान-
स्य । पश्यन्तु तावद्भवत्यः ।

वृक्षच्छायानिपण्णा(९) भवनमृगगणो निद्रया
मीलिताक्षः ।

वापीप्वेते मराला स्तिमितजलवशात्कृत्रिमत्वं
भजन्ते ॥

शाखारूढास्तरूणां विजहति सहजं चापलं च
प्लवंगाः ।

ग्रीष्मोद्यानेऽत्र दूरागतखगशरणं वर्तते शीत-
लत्वात् ॥२३॥

* देवीनाम् 'स' (९) वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायम् । " छाया बाहुल्ये"
(पा०२।४।२२.) इति शब्दवम् । तत्र-आ समन्तान्निपण्णः ।

कौशल्या—दिद्विविलोहि सुखावहं अ इदं उ-
ज्जाणं । जघा दाणिं मह सुखं करेदि ण
तह पुठ्वं ।

[दृष्टिविलोभि सुखावहं चेदमुद्यानम् । यथेदानीं मम सुखं
करोति न तथा पूर्वम् ।]

राजा—सर्वमेव काले सुखदं दुःखदं च भवति ।
शीताम्भसा दिवा स्नानं निदाघे सुखदं भवेत् ।
शिशिरे न सुखं तस्मात्काले सर्वं सुखावहम् ॥ २४ ॥

कैकेयी—अज्जउत्त किं करिदुं अअं काला
भवदो अहिमदो । [आर्यपुत्र किं कर्तुमयं कालो भवतो-
ऽभिमतः]

कौशल्या—(स्वगतम्) उववणं सासणं विअ
एदाए वअणं । [उपपन्नं शासनमिवास्य वचनम्]

राजा—उद्यानस्यास्य रमणीयतां द्रष्टुं भवत्यो-
ऽत्र मयाऽऽहूताः । वृक्षच्छायशीतलेऽत्रोपविश्य
विश्रम्भालापं करिष्यामः ॥

सर्वाः—आणवेदु महाराओ [आज्ञापयतु महाराजः ।]

राजा—उपनीताः सर्वे कुमाराः । संप्रति पञ्च-
दशहायनाः ।

कैकेयी—तदो किं । [ततः किम् ।]

राजा—सर्व एव गुणाश्रया वीराश्च ।

कौशल्या—(स्वगतम्)

रामो ज्जेव सब्वगुणाअरो राज्जजीग्गो अ ।

[राम एव सर्वगुणाकरो राज्ययोग्यश्च ।]

कैकेयी—ण हिरिअंदि कुलं पिअरे अ ।

[न ह्येपयन्ति कुलं पितरो च ।]

राजा—सत्यम् ।

या दीपयेत्पितृकुलं स्वगुणक्रियाभि- ।

रात्मानमुत्तममनिन्द्यमथाऽपि कुर्यात् ॥

पुत्रः स एव पितरो नयति स्वरित्थम् ।

भारायमाणवपुषा* विगुणास्ततोऽन्ये ॥२४॥

* जीवन्ति चात्र बहवो 'स'

किन्तु नैकस्मिन्नपि सर्वासां वोऽल्पः प्रणयः ।

*कौशल्या (स्वगतम्) मह पुणो रामे ज्जेव गरुओ
पणओ ।

[मम पुना राम एव गुरुः प्रणयः ।]

सुमित्रा—जन्मकमाणुसारं ज्जेव मह तेसुं
पणअतारतम्मं ।

[जन्मकमानुसारेण एव मम तेषु प्रणयतारतम्यम् ।]

कैकेयी—मह तु गुणाधिण अधिओ पणओ ।

[मम तु गुणाधिकेऽधिकं प्रणयः ।]

राजा—कश्च गुणाधिकः ।

कौशल्या (स्वगतम्)—रामो ज्जेव । [राम एव ।]

कैकेयी—अवसरे कहिस्सं । [अवसरे कथयिष्यामि ।]

राजा—सर्वे मम दायमर्हन्ति ।

सुमित्रा—दाअवत्थुसुं जं सिरिट्ठं तं जेडुस्स
त्ति । मणू । [दायवस्तुषु यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठस्येति मनु ।]

* इत ' राजा—सर्वे मम दायमर्हन्ति ' पर्यन्त पाठो नास्ति
' स्व ' पुस्तके ।

कौशल्या—(महर्षिणा मगतम्)

महाराजस्त दाअवत्थुसुं राज्जं सिरिट्ठं ।

[महाराजस्य दायवस्तुषु राज्यं श्रेष्ठम् ।]

राजा—सर्वत्राचारे मनोः प्रामाण्यम् । राज-
धर्मे तु वाशिष्टं⁽¹⁰⁾ प्रमाणतमम् ।

कैकेयी—किं एत्थ वासिट्ठं आह ।

[किमत्र वाशिष्टमाह ।]

कौशल्या—(मगतम्)

रामस्त ज्जेव राज्जम् ।

[रामस्यैव राज्यम्]

राजा—

दायः स्यात्समभाग एव तनयैर्ग्राह्यो धनादिः सत्रे- ।

(10) दाये यद्देच्छं तज्ज्येष्टस्येति मनुः (अ० ९ श्लो० ११२)

किन्तु वाशिष्टे धर्मशास्त्रे नैव नियमो भवेत् । वाशिष्टस्य धर्मशास्त्रस्या-
पप्रचलिताया मनुस्मृत्येः पूर्ववर्तिवं प्रतीयत एव (मनु० अ०
श्लो० १८०) ।

दाचार्यत्वमृपत्वयोस्तु गुणवानहेत्पदं सर्वदा ॥
 सेनानीत्वमपीह शौर्यगुरुणा लभ्यं न पूर्वोद्भवैः ।
 राज्ययोग्यसुतार्पितं भवतु तद्भूते वसिष्ठो मुनिः २६
 कैकेयी—जोग्गत्तणं हि पडिपुरिसं भिन्नं । एकस्स
 मदे को वि जोग्गो अपणस्स मदे ण सो जोग्गो ।

[योग्यत्वं हि प्रतिपुरुषं द्विधम् । एकस्य मते कोऽपि
 योग्योऽन्यस्य मते न स योग्यः ।]

।।जा—(स्वगतम्)

केनाऽपि व्याजेन स्वाभीष्टविरोधं दर्शयित्वा
 कार्यसिद्धिं करोमि ।

(प्रकाशम्)

*कुमाराश्वत्वार एव योग्याः । राज्यस्य
 चतुरो भागान्कृत्वकैकं भागं कुमारैभ्यो
 दास्यामि ।

× 'ख' पुस्तके तु—'योग्याः कुमाराश्वत्वारः प्रजापालन-
 कर्मणि ॥ राज्यस्य चतुरो भागान्कृत्वा तेभ्यः प्रदीयताम्' इति
 पद्यमत्र वर्तते ।

कौशल्या—(स्वगतम्) सर्व्वं राज्जं रामस्स ज्जेव
दीअहु ।

[सर्व्वं राज्यं रामायैव दीयताम् ।]

कैकेयी—किं एदं पि वासिदूठं मदं । जइ
एव्वं ता अणत्तवअणतणहिंतो ण तं पमाणं
। वरं अण्णो सम्माओ भवे ण पुणो सं-
राजस्स भाआ ।

[त्रिमिदमपि वासिष्ठं मतम् । यद्येवं तर्हि अनाप्तवचनत्वात्
तत्प्रमाणम् । वरमन्य सन्नाद् भवेन्न पुन साम्राज्यस्य
भागा ।]

राजा—तर्हि कस्मै राज्यं दीयताम् ।

कौशल्या—(स्वगतम्) रामस्स । [रामाय ।]

कैकेयी—जोग्गतमस्स । [योग्यतमाय ।]

राजा—(स्वगतम्)

संप्रति सर्व्वमुद्धाटयामि ।

(प्रकाश कैकेयीं प्रति)

स्मरति भवती भवत्या विवाहकाले

*विष्युपदिष्टादन्यदहं प्रतिज्ञास्यामि ।

कैकेयी—सुमिरेमि सर्व्वं ।

[स्मरामि सर्व्वम्]

राजा—तद्भरत एव राज्यदायमर्हति ।

कैकेयी—ण इत्थिआ पुत्तअस्स

राज्जलाहेण ण पसीदइ ।

[न स्त्री पुत्रस्य राज्यलाभेन न प्रसीदति ।]

कौशल्या—(रगतम्)

+वज्जपादसरिसं एदं वअणं ।

[वज्रपातसदृशमेतद्वचनम् ।] (मूर्च्छति)

सुमित्रा—परित्ताअदु परित्ताअदु महाराओ ।

कोसल्ला मुम्मइ ।

[परित्रायतां परित्रायतां महाराजः । कौशल्या मूर्च्छति ।]

(राजा प्रावारकेण बीजयति कैकेयी पुष्करिण्या जलमानीय
मुखे सिञ्चति सुमित्रा हस्तपादतलमर्दनं करोति)

सुमित्रा—समस्ससिदु महादेवी ।

* विष्युपदिष्टादन्यदिति पाठो नास्ति 'ख' पुस्तके ।

+ वज्रसदिसं 'ख'

[समास्वसितु महादेवी ।]

(कौशल्या संज्ञां लभते ।)

राजा—कथं मूर्च्छाभिभूता देवी ।

कौशल्या—मज्झणणे एत्थ आअदा । आद्वो अ
मं वाधेदि ।

[मध्याह्नेऽप्रागता । आतपश्च मां वाधते ।]

कैकेयी (स्वगतम्) अवदेदुत्तुं पि ण जाणादि देवी ।

[अपदेष्टुमपि न जानाति देवी ।]

राजा—(स्वगतम्) जानामि देव्या दुःखं कौशलं च ।

सुमित्रा—महाराअ विवाहकाले पडिण्णादं अ-
ज्जउत्तेण तदेा भरतो राआ भवे । ज्जेदुत्त-
णादेा रामो राज्जं अरिहदि ता अद्धं अद्धं
राज्जं दुवेणं दीअदु ।

[महाराज विवाहकाले प्रतिज्ञातमार्यपुत्रेण ततो भरतो राजा
भवेज्ज्येष्ठत्वाद्गमो राज्यमर्हति तदर्धमर्थं राज्यं द्वाभ्यां
दातव्यम् ।]

राजा—तव पुत्राभ्यां किं देयम् ।

सुमित्रा—ण किं पि । [न किमपि ।]

(संस्कृतमाश्रित्य)

रामं +राज्यपदे स्थितं प्रियगुणो मे लक्ष्मणः¹¹ सेविता
शत्रुघ्नो भरतं ततः सुखममू पूर्णं सदा प्राप्स्यतः ॥
राज्ये शत्रुभयं प्रजानियमनं तस्माच्च तद्भारवत् ।
धत्ते क्लेशमजस्त्रमेव मनसः शान्तिस्तु सेवाफलम् ॥२७
राजा कैकेयी च (संस्कृतमाश्रित्य)

अहो त्यागो महान्देव्याः संन्तोषोऽ लाभश्च ।
कौशल्या—(स्वगतम्) असन्तोषो शेण जाणे किं करोदि
[असन्तोषोऽस्या न जाने किं करोति]

(प्रकाशम्)

महाणुभावा मे भगिणी ।

[महानुभावा मे भगिनी]

राजा—मातृगुणाः पुत्रं संक्रामन्ते ।

अत एव भ्रातृस्नेहादर्शभूतावस्थाः पुत्रौ ।
धन्येयम् ।

(11) अत्र मये-यर्थे 'मे' इति । मया सह लक्ष्मणो रामं सेवितेत्यर्थः ।

+ लब्धपदं नृपं (स्व)

सुमित्रा—लब्धं मया जं लब्धव्यं ।

[लब्धं मया यल्लब्धव्यम् ।]

(संस्कृतमाश्रित्य)

न मानिनी न व्यवहारजेत्री(12)

नवाक्षपटुर्नापि कलिं विधात्री ॥

धन्या भवेद्योपिदवाप्य साधु-

वादं सपत्न्याश्च तथैव पत्युः ॥ २८ ॥

राजा—संप्रति राज्ययोग्यः कतरः ।

कैकेयी—जइ मह वाआ⁺ समाणा ता रामे
जेव राज्जं अरिहदि ।

[यदि मम वाक्समाना तर्हि राम एव राज्यमर्हति]

कौशल्या—(सहर्षम्) पिअं मे पिअं । [प्रियं मे प्रियम् ।]

सुमित्रा—

मह चित्तमि जं आसी । तं जेव केकईए भणिदं ।

[मम चेतसि यदासीत्तदेव कैकेय्या भणितम्]

(12) ताच्छीत्ये 'तुन्' । डवम् ।

+ वअग माणी आदि (स) -

राजा—विवाहकाले घन्मया प्रतिज्ञातं तस्य का गतिः।

कैकेयी—सोहणा गई । (शोभना गतिः ।)

राजा—प्रतिज्ञाहानिः पातकमिति सतां संप्रदायः।

कैकेयी—भवादिसस्स राएसिणो पडिण्णाहनीए
महातो अणत्थो ।

[भयाहशस्य राजपे प्रतिज्ञाहानौ महाननर्थः ।]
(संस्कृतमाश्रित्य)

प्रतिज्ञा नोपेक्ष्या यदि निजसुखादि क्षिपति सा
सतां मार्गस्त्वेवं न खलु भवता स्यान्न स मतः।

कौशल्या । अहो वज्जपादे ।

[अहो वज्रपातः ।]

राजा—युक्तमेव ।

कैकेयी—(संस्कृतमाश्रित्य)

प्रतिज्ञातं किञ्चिद्धरति जनतासौख्यमथ चे-
न्न हि त्यक्ते तस्मिन्नविहितलवोऽप्यस्ति⁽¹³⁾

भगवन् ॥२९॥

(13) अविहितलवः । पापलेशः ।

सच्चं कहेमि । तं ज्जेव मे घणगज्जणं । ण
अ अजुत्तं कहेमि । साज्जेव अमिअविट्ठी
किं तु

[आर्यपुत्र प्रणयेऽप्यहं निःश्याजं सत्यं कथयामि । तदेव
मे घनगर्जनम् । न चायुक्तं कथयामि सैवामृतवृष्टि ।
किन्तु]

(सस्कृतमाश्रिय)

पीयूषवर्षी जलदः स्वभावादेव वर्तते ।

स एवाशनिमप्यस्येन्निरुद्धे तस्य वर्त्मनि ॥३३॥

राजा—(स्वगतम्)

अनेन वचसाऽन्यस्य भीतिः स्यात्किन्तु एषा
देवी शोधमेव क्रुध्यति तुष्यति च तस्मान्न
मे काऽपि शङ्का ।

(प्रकाशम्)

प्राप्ते काले तु भविता नृपः काऽपि ममात्मजः
करिष्यति नियत्येव⁽¹⁴⁾ सर्वं सर्वसुखावहम् ॥३४॥

(14) नियती । किञ्च तत्रात् “ वृद्धिकारादक्तिन ” (वा
on पौ० ४।२।८५) इति ङीप् ।

कैकेयी—अज्जउत्त जं अज्ज णिच्चिदं तं
ज्जेव भविस्सदि । अहवा णूणं तं ज्जेव
करिस्सम्म ।

[आर्यपुत्र यद्य निश्चितं तदेव भविष्यति । अथवा नूनं
तदेव करिष्यामः ।]

कौशल्या—महाराअ साअण्णे कीळिटुं गच्छ-
न्ता कुमारआ रामं पुरोकटुअ जेट्ठा त्ति मं
वंदिदुं आअच्छन्दि तदे ताओ संभावइदुं
गच्छामि ।

[महाराज सायाह्ने श्रोडितुं गच्छन्तः कुमारा रामं पुरगृह-
स्य ज्येष्ठेति मां वन्दितुमागच्छन्ति तत्तान्ममाश्रयितुं
गच्छामि ।]

मुमित्रा—कुमारआ सव्वे ज्जेव सव्वाओ ज्जेव
माए वंदिदुं साअण्णे गच्छंति ण दाणं
मणए जेट्ठकणिट्ठत्तणभेदे ।

[कुमाराः सर्वे सर्वा एव मातृर्षन्दितुं सायाह्ने गच्छन्ति
न तेषां मनसि ज्येष्ठकनिष्ठत्वमेदः ।]

कैकेयी—अहं पि गच्छिदुं इच्छामि ।
[अहमपि गन्तुमिच्छामि ।]

राजा—तेन हि गच्छन्तु भवत्यः ।

[सर्वा राजानं प्रणम्य गच्छन्ति ।]

राजा—एकैकैषां गुणैः स्वैः सुखयति हृदय

वार्द्धकेणाकुलं मे

भिन्ना लोके रुचिश्च प्रतिपुरुषमिदं किन्तु नै

तासु नो तत् ।

ज्येष्ठा ज्येष्ठाभिमाना सततमसहना प्राज्यकोपा

कनिष्ठा ।

वैमत्येनैनयोः किं क्व च भवतु गृहे दुःखमेव

ज्वरो मे ॥३५॥

परिग्रहवहुत्वं तन्नराणां न सुखावहम् ।

तदत्यन्तं मनोरोगं कुरुते प्रणये समे ॥३६॥

कः कोऽत्र भोः

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—जेदु महाराओ । को णिओंओ म-
हाराअस्स ।

जयतु महाराजः । को नियोगो महाराजस्य ।]

राजा—विजये सुमन्त्र आहूयताम् ।

प्रतीहारी—तह । [तथा]

(निष्क्रम्य पुनः सुमन्त्रेण सह प्रविश्य)

एदु एदु अज्जो । एसो महाराओ उपस-
प्पदु अज्जो ।

(एत्वे-वार्थ । एप महाराज उपसर्पत्त्वार्थ)

मन्त्रः—जयतु महाराजः ।

राजा—स्वागतममात्याय । उपविश्यताम् ।

विजये त्वं वहिर्गत्वा तिष्ठ ।

प्रतीहारी—जं आणवेदि महाराओ ।

[यदाहावयति महाराजः ।] (निष्क्रान्ता)

सुमन्त्रः—को नियोगो महाराजस्य ।

राजा—अद्य मया कैकेय्या महानुभावत्वं
ज्ञातम् । सुमित्रायाश्च निर्लेभत्वम् ।

मन्त्रः—कथमिव ।

राजा—मया विवाहकाले कैकेयीतनयाय मम राज्यं प्रतिज्ञातमासीत् । तथा च “ गुणवत्तरो राज्यमर्हतीति रामाय तदुज्झितम् । सुमित्रा स्वतनयौ रामभरतयोः सेवापरौ द्रष्टुमिच्छति । अहो महानुभावे देव्यौ ।

सुमन्त्रः—

कर्तव्यंसदसच्च भाविसुखकृच्चिन्त्यं सदा सूरिभिर्न्याय्यं कार्यमनागतं स्मरति यस्तस्य क्वचिन्नासुखम् ।
 दैवायत्तमिदं जगन्न मनुजा दैवं निहन्तुं क्षमाः ।
 तच्चाप्यात्मकृतं पुरा भवति यत्तस्यास्ति लभ्यं
 फलम् ॥३७॥

किन्तु

कुमाराः सर्वेऽपि⁺ प्रचुरगुणमान्याः कृतधियो-
 मनश्चेकं मन्ये दधति च शरीराणि चतुरः ।

+ चकारः 'स्व'

नृपत्वेप्सा चैषां प्रणयमकृतं किं विघटये—
ज्जले छिद्रं कर्तुं प्रभवति न सूची हि निशिता ॥३८॥

राज्यप्रदानचिन्ता तु त्यक्तव्या भवता ततः ॥
रामस्य राज्ये राज्ञ्योऽपि सर्वाः प्रीतिं न यान्ति किम् ३९

राजा—अत एव विचिन्तोऽहमद्य ।

सुमन्त्रः—अन्यच्च भगवान्वशिष्ठा विज्ञापयति ।

राजा—किमाह भगवान् गुरुः ।

सुमन्त्रः—

पूर्वाधीतसदागमैरिव सकृच्छ्रुत्वैव विद्याः शुभाः ।

सर्वा एव कुशाग्रबुद्धिभिरभिप्राप्ताः कुमारैर्द्वृतम् ॥

शस्त्रास्त्रव्रजशिक्षणाय नियतः कोपि क्रियेताधुना

राज्यज्ञानकृतेऽथ शासनविधिश्चैषां पुरो

वर्त्यताम् ॥ ४० ॥

(सहसा प्रविश्य)

विदूषकः—भो वअस्त पडिहारीए रुद्धो वि ताए

कलहं कदुअ इत्ति पिअं णिवेदेदुं आअदेा म्हि।

[मो वयस्य प्रतीहार्या रुद्धोऽपि तया कलहं कृत्वा इदिति प्रियं निवेदयितुमागतोऽस्मि ।]

राजा—किं तत्प्रियम् ।

विदूषकः—रामस्स राज्जाहिसेओ भविस्सदि त्ति देवीए कोसल्लाए मह मोदआ पडिस्सुदा । एसो बुत्तन्तो जाव तुह ण णिवेदिदेा दाव मह पोढ्ढे भारो विअ आसि।संपदं पोढ्ढं लहु जादं।

[रामस्य राज्याभिषेको भविष्यतीति देव्या कौशल्याया मम मोदकाः प्रतिश्रुताः । एव वृत्तान्तो यावत्तेन निवेदितस्ता-
यन्मोदरे भार इवासीत् सांप्रतमुदरं लघु जातम् ।]

राजा—प्रत्यहं मोदकान्भोक्ष्यसे । रामो वा भरतो वा यः कोऽपि राज्यं लभेत । न ते मोदका हीयन्ते । मा कुरु चिन्ताम् ।

विदूषकः—कीश चिंतं ण करेमि । जइ रामो राजं लभइ देवी कोसल्ला बहुणो मोदआणि मह दइस्सदि । जइ भरतो राआ भवे

केकई बहुदराआ मोदआणि दइस्सदि ।

[कथं चिन्तां न करोमि । यदि रामो राज्यं लभते देवो कौशल्या बहुन्मोदकान्मह्यं दास्यति । यदि भरतो राजा भवेत् कैकेयी बहुतरान्मोदकान्दास्यति ।]

सुमन्त्रः—किं तर्हि भगवते वशिष्ठाय निवेदयामि ।

विदूषकः—(जनान्तिष्ठम्)

अमञ्च अहं वअस्सं केवइदुं किं पि कहेमि
ण तुए परमत्थं तं मणीअदु ।

[अमात्य अहं घयस्यं कोपयितुं किमपि कथयामि न त्वया परमार्थं तन्मन्यताम्] (राजानं प्रति)

णिवेदीअदु वसिठ्ठो जाव अहं मोदएहिं ण
तुठ्ठो दाव ण अहिसेहविही तुए पारद्धव्वोत्ति ।

[निवेद्यतां वशिष्ठो यावदहं मोदकैर्न तुष्टस्तावन्नाभिपेरु-
विधिस्त्वया प्रारब्धस्य इति ।]

राजा—निवेद्यतां स भगवान्गुरुः शीघ्रमेव
भवदुक्तं करिष्ये इति ।

विदूषकः—(अपवार्यं) वअस्सस्स कखोभं उप्पा-
देमि दाव मा अण्णधा जाणेसि ।

[घयस्यस्य क्षोभमुत्पादयामि तावन्मान्दयथा जानोहि ।]

(प्रकाशम्)

तुन्हे किं मए अविण्णादं मन्तेध ण अ मां
 पुच्छध । अज्ज मए ण्णादं भरतस्स पडिस्सुदं
 राज्जं वअस्सो रामस्स दइस्सदि । अहं अन्ते-
 उरे देवीणं वहिरे अ भादुणं विग्गहं उप्पादेमि ।
 अहवा पाओववेसणभअं सब्बाणं उप्पादेमि ।

[युवां किं मयाऽविज्ञातं मन्त्रयथः न च मां पृच्छथः ।
 अद्य मया ज्ञातं भरताय प्रतिश्रुतं राज्यं वयस्यो रामाय
 दास्यति । अहमन्तःपुरे देवीनां वहिश्च भ्रातॄणां विग्रह-
 मुत्पादयामि । अथवा प्रायोपवेशनभयं सर्वेषामुत्पादयामि]

राजा—अमात्य यन्मयोक्तं तद्भगवान्गुरुर्निवेद्यताम् ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः (निक्रान्तः) ।

विदूषकः—गदो कखु कवडपंडिदे ।

[गतः खलु कपटपण्डितः ।]

राजा—(स्वगतम्) चपलोऽयं वट्टुः कलहप्रियः ।

न च फलदर्शी । मूढोत्पादितोऽपि क्षोभः शंकां

जनयति । भवतु एवं तावत् ।

सखे सुन्दरक कथाप्रसंगेनैवाद्य राज्यदाय-
विचार उद्भूतः । न किमपि कस्यापि वचनं
यथार्थं मन्यस्व ।

क नृपत्वमनल्पविप्लवम् ।

क कुमारः सुकुमारचेतसः ॥

परिहासविजल्पितं त्विदम् ।

परमार्थं न हि मन्यतां वचः⁽¹⁵⁾ ॥४१॥

विदूषकः—णिञ्चं ज्जेव एव्वं कहापसंगो भवे ।

[नित्यमेवैवं कथाप्रसङ्गो भवेत् ।]

(15) अस्य श्लोकस्य तृतीयः पादः शाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्कान्त्य
श्लोकस्य तृतीयपाद एवाभाति । किन्त्वेतादृक् शब्दैक्यमर्थैक्यं च
प्रायेण दृश्यत एवैकस्यान्यस्य च महाकवेर्ग्रन्थेषु । तथा—

(क) “यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-

रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ॥

आयोधनाप्रसरतां त्वयि वीर याते

किं वा रिपूस्तव गुरुः स्वयमुष्टिमस्ति ॥”

रघुवरी (५।७१)

“ व्रजनि विषयमग्गामंशुनालो नः यावत् ;

तिमिरमखिन्नमन्त तावदेवाएणेन ॥

परपरभक्तिज्ञस्त-स्तापाशु कर्तुम् ।

प्रभवति हि विपक्षे श्लेदमग्नेमोरापि ॥

शिशुपालवधे (११।२५ ॥

(ख) “ पत्तिः पडाति रथिन रथेशात्तुरगसादी तुरग विरूढम् ॥ ”

खुवंशो (७।२)

“ पत्तिः पतिं वाजिमेषाय वाजी नाग नागः स्यन्दनस्यो रक्षस्थम् । ”

शिशुपालवधे (१८।२)

(ग) “ लिभ्यतीव तमोहानि वपनीवाञ्जन नम ॥

असपुरुषमेवेव दृष्टिर्विफलता गता ॥ ”

एत पथ बालचरित चास्दत्तमृ-लङ्कारिकेष्वभिन्नशरीरमस्ति ।

(घ) “ अग्निहोत्र त्रयोवेदाखिदण्डं भस्मगुष्ठनम् ।

बुद्धियोरुपह्नीनाना जाविका धातुनिर्मिता । ”

“ भस्मोभूतस्य देहस्य पुनरावर्तनं कुत । ”

(सर्वदर्शनसङ्ग्रहे सायणाचार्येणोद्धृतेषु बृहस्पतिश्लोकेषु)

“ अग्निहोत्रं प्रयोनन्त्र त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषनि स्वोना जीवो जन्वति जीविका ॥ ३९ ॥ ”

“ भस्मोभूतस्य भूतस्य पुनरावर्तनं कुत ॥ ”

(नैपथीयवर्तिते सप्तदशपर्वे) इत्यादि ।

(नेक्ये)

जित्वा शक्रपुरीं विवास्य⁺ विबुधान्संभर्त्स्य चान्या-
न्तृपान्

शान्ती रावणमानसेन विधृता सा भङ्गमाप्ताधुना ।
श्रुत्वा रामममर्त्यपौरुषममुं वाल्येऽप्यवाल्यौजसं
गूढः संचरतीह राक्षसपतिस्तद् ज्ञायतां किं भवेत् ॥४२॥
राजा—अहो प्रधानचरस्य सुबुद्धे, स्वरसंयोगः ।

सुन्दरक गच्छ त्वं ब्रूहि मद्बचनात्सुबुद्धिम् ।

श्रुतं गृहीतं ते वच इति ।

विदूषकः—ण गमिस्सं । कदाचि रावणो मग्गे
मं रामं जाणिअ खादेदि ।

[न गमिष्यामि कदापि रावणो मां मां रामं ज्ञात्वा खादति]

राजा—भवतु । अहमपि गच्छामि ।

(स्वगतम्)

एका शङ्का निवृत्तासीद् द्वितीया समुपस्थिता ॥

अपुत्रस्य तु दुःखं स्यात्पुत्रवत्ता हृदो गदः ॥४३॥

ज्ञात्वा पुत्राञ्जातमात्रानपीत्थ—

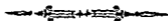
मुत्तिष्ठन्ते वैरिणो दूरतोऽपि ।

पुत्राणां तच्छैशवं वृद्धता मे

वीर्योद्विक्ताः शत्रवश्चेश्वरोऽव्यात् ॥४४॥

(इति निष्कान्ती)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

(तनः प्रविशतः सग्यूनारे क्रीडन्ती गन्धर्वी)

चित्रकेतुः—चित्रपद⁺, त्वं तां विदिह जलावगाह-
निहितमतिः स्वकर्तव्यमपि न स्मरसि । जाना-
सि किं निमित्तमावामिहागतौ ।

चित्रपदः—चित्रकेतो जानामि सर्वम् । रावणो रामस्य
किमप्यनिष्टमाचरितुं निगूढरूपच्छायोऽयोध्यायां
प्रासादं निकषा भ्रमति । तस्माद्रामं रक्षितुं महेन्द्रा-
देशान्मनुष्यधर्मणाऽऽवां प्रेषितौ । किन्त्वत्र-
शैलाधिराजतुहिने न सुखं तथाऽभू- ।
न्मन्दाकिनी पयसि चापि सुराङ्गनाभिः ॥
स्नाने यथात्र सरयूसलिलेऽस्ति सौख्यम् ।
तस्मादहं न बहिरेमि चिरं सरय्याः ॥१॥

चित्रकेतुः—हिमाधिकादेशादत्रागतावावाम् ।
अयं च निदाघकालः । ततो जलावगाहाः

+ स्व पुस्तकेस्य नाम चित्रपद इत्यस्ति ।

सुखयन्ति । किन्तु न स्वामिनियोगो विस्मर्तव्यः ।

चित्रपदः—मैवम्—

सर्वर्तुरमणीयेयं देवर्षिमनुजस्तुता ॥

सरयूदुरितं हन्ति ग्रीष्मे च शिशिरे समम् ॥२॥

अपरं च न मया स्वामिनियोगो विस्मृतः ।

अपराह्णात् पूर्वं कथं रावणोऽयोध्यामागन्तुं श-
क्नुयात् । पुष्पकेण विमानवरेणापि तावान्का-
लो लगति । अन्यच्च न महेन्द्रो न मनुष्य-
धर्मा न चान्ये देवासुराः^(१) स्वदाररक्षणमपि
रावणात्कर्तुमीशाः । आवयोः का शक्ती राव-

* ख पुस्तकेऽपीति नास्ति ।

(१) 'देवासुराः' इत्यत्र "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" (पा०
२।४।९) इत्येव नैकररम् । देवाश्चासुराश्च न शाश्वतः विरोधं दधु ।
यतस्तेषां पितृक एव । एतच्च स्पष्टीकृतं महिनावेन शिशुपालवध
(१।३।५) टीकायाम् । "सुरासुर्विरोधस्य कार्येषाधिकवेनाशाश्व-
तिकत्वम्" इति ।

णाद्रामं रक्षितुम् । तथापि स्वामिनियेगो नो-
पेक्षणीयः । गूढदेहौ तत्प्रासादोपवने निरीक्षावहे ।
चित्रकेतुः—न न वक्तव्यं तथा । यदि नाम
रावणो राज्ञो दशरथाद् वलवत्तरो भवेत्कथं नि-
भृतमागच्छेत् । आवां तस्यानिष्टोपक्रमं ज्ञात्वा
राज्ञे दशरथाय ज्ञापयिष्यामः ।

चित्रपदः—नैतद्यथा भवानाह । अद्वितीय एव वली
रावणः । किन्तु

स्तेनाः शठा लम्पटाश्च बलवन्तोपि निर्भयाः ॥

नेत्सहन्ते पापकर्म प्रत्यक्षं कर्तुमत्ययात् ॥३॥

चित्रकेतुः—तथाप्यस्त्येव तावदनिष्टप्रतीकारोपायः ।

चित्रपदः—तर्हि गच्छावः ।

(निष्क्रान्तौ !)

(विष्कम्भः)

(ततः प्रविश याकाशमार्गेण रावणः)

रावणः—ऋषेः पुलस्त्यस्य कुलेस्मि जातः ।

लब्धं मयाऽऽराध्य शिवं बलं च ॥

विधाय देवान् विजितानदेवान् ।

भृत्यानजेयः⁽²⁾ खलु रावणोऽहम् ॥४॥

कुलं बलं शौर्यमथाद्वितीयम् ।

दुर्गायिमाणा नगरी समुद्रे ॥

यस्यास्ति तेनास्तु कथं भुवीह ।

वीर्यातीरेकस्तु परस्य सोढः ॥५॥

रामो नाम महीपतेर्दशरथस्यात्रात्मजः शस्त्रवि- ।

द्वाल्येप्येव बली सुरासुरगणाञ्जेतुं समर्थो भवेत् ॥

श्रुत्वैतच्चरतो भुवीह न भवेन्मत्तो बलीयान्नरो

भूत्वा चैव चिरं न जीवतु ततो ह्यत्रागतोऽहं द्रुतम् ॥६॥

(2) जेय इयनेनैव जेतुमशक्यो रावण इति—ज्ञापयितुमलम् ।
शक्त्यर्थे जय इति रूप भवति (पा. ६।१।८१) जेतुमशक्यो-
जेय इति स्यात् । अत्र रावण आत्मानं न केवलं जेतुमशक्य
किन्तु जेतुमयोग्यं च मूने । तस्य मते न तेन किमप्यकार्यं कृतम् ।

लब्धा भवेत्कथमपीह विना सहायम् ।
 रामो मया तमधुना स्वपुरं नयेयम् ॥
 तत्रावगत्य कियदस्ति बलं च तस्य ।
 बन्धं बधं यद्दुचितं विदधेऽथ मोक्षम् ॥७॥
 मन्त्रप्रभावान्निगूढरूपं मे व्योमजलपर्वतादिषु
 तुल्यगतिं रथमिमं न कोपि द्रक्ष्यति । तदेनमत्र
 मुक्त्वा प्रासादाभ्यर्णं गत्वा पश्यामि निगूढदेहः ।

(निष्क्रान्त)

(तत प्रविशति विश्वामित्र)

विश्वामित्रः—

क्षात्रं तेजो दधत् प्राक् क्वचिदपि न जितः

शस्त्रसङ्घातपातैः ।

ब्रह्मत्वेनास्ततेजा युधि पुनरभवं

ब्राह्मणोऽहं तपोनिः ॥

ब्राह्मं तेजोस्ति पूर्णमम विबुधगणै-

रप्यन्तावब्रविद्या ।

तस्मात्तुल्यो मया को भवतु हि भुवने
सर्वं शक्तिर्निरीहः* ॥८॥

लोके सम्प्रति मां विहाय न हि या-
जानाति कोपि क्वचित् ।

दुर्वीधाऽतिवला वलाथ विजया-
दिव्या जयास्ता इमाः ॥

विद्या^(३)जृम्भकमस्त्रमत्र भुवि को-
ग्रह्णातु मत्तः कृती ।

चिन्तेत्थं मम मुक्तसम्प्रहरण-
स्यासीच्चिरान्मानसे ॥९॥

रामं सुतं दशरथस्य निशम्य वीरम् ।

वालयेप्युदात्तगुणमुग्रबलं च दान्तम् ॥

अत्रागतोऽस्मि यदि सोऽस्ति यथा श्रुतो मे ।

नेष्यामि तं स भविता मम हेतुशिष्यः ॥१०॥

* सर्वं कर्तुं ममयो भवतु हि भुवने मपरो वीतराग 'स्व'

(३) वलातिवले विद्ये (सामा० १।२२।१७)

जयाविजये विद्ये (मंडू काये २।२१)

यथाकथंचिन्नृपतिर्वृद्धो दशरथो मया ॥

याचितव्यस्ततो रामं नेष्यामि नृनिजसाश्रमम् ॥११॥

(अग्रतोऽवलोक्य) अहो कथं रावणोऽत्राकाशवर्त्मना
भुवमवतीर्णः । पश्यत एव मेऽनेन तिरस्करिण्या
निगूढः स्वरथः । सम्प्रति स्वयमपि न दृश्यते ।
भवतु । अहं तिरस्करिणीपिहितमपि पश्यामि ।
निगूढदेहः पश्यामि किमिहायमनिष्टं करोति ।
नास्मिन्नागतेऽनिष्टं न भवति ।

(प्रविश्य)

रावणः—अये—कथं विश्वामित्रोप्यत्र । अयं हि
ब्रह्मक्षत्रतेजसो राशिः । ममाभीष्टमसौ नूनं
विहनिष्यति । यद्यप्ययं दुर्धर्षस्तथापि न मे
रावणस्यानिष्टं कर्तुं शक्नोति । अयमपि निगूढ-
श्चरति । अहं निगूढरूपमप्येनं द्रष्टुं शक्नोमि ।

विश्वामित्ररात्रौ—दिष्टया नानेन दुरात्मनाऽहं
दृष्टः । (अप्रनोबलोक्य) अत्रैवागच्छन्ति कुमारा
वशिष्टेन सह ।

(तत प्रविशन्ति वशिष्ठतुर्भिः कुमारैः सह)

वशिष्टः—दीर्घायुषः कुमाराः ।

अध्यापिना मया यूयं सर्वा विद्या यथात्रिधि ॥
युष्माभिः श्रुतमात्रास्ता हृदयस्था कृता द्रुतम् ॥१२॥
ततः कृतार्थो जातोऽहं गुरुत्वं सफलं मम ॥
ज्ञानं स्वं हि सुपात्रेषु निहितं कुरुते सुखम् ॥१३॥

यथा प्रदीपादपरे प्रदीपे ।

प्रज्वालिते नास्ति तयोस्तु भेदः ॥

तथैव यूयं मदधीतविद्या

ज्ञाने समाना वयमत्र सर्वे ॥१४॥

येषां वंशयोऽहमाद्या ऋषय उदभवन्

ब्रह्मणो मानसान्ते ।

शास्त्राण्युचुश्च धर्माद्यखिलजनसुखं
विद्यते तेषु नूनम् ॥

पारंपर्येण तानि प्रचुरगुणयुतान्यद्य
मद्वो गतानि ।

प्राज्यं सौख्यं च तेभ्यः प्रभवतु भवतां
वर्धतां राजलक्ष्मीः ॥१५॥

कुमाराः—भगवन् । भगवता कृतसंस्कारान्तम-
स्माकं सर्वं शुभोदकं भविष्यतीति नात्र संशयः।
अद्य नगराद्दहिर्गत्वा यथाधीतधनुर्वेदाभ्यासं
कर्तुमिच्छामः । तद्यदि भगवतोऽनुजा स्याद्य-
थेष्टं साधयामः^(४) ।

वशिष्ठः—अद्य प्रतिपदिनं न किमप्यध्यापयि-
ष्यामि । तद्यथेष्टं गच्छन्तु भवन्तः । अहम-
प्यनध्यायकरणीयं करिष्यामि । (निष्क्रान्त)

(४) "प्रायेण प्यन्तकः साधिर्गमनार्थं प्रयुयते," सा० दा० ।

रामः—अस्याः पुरो दक्षिणतो गत्वा धनुर्हस्त-
लाघवं यथाधीतमभ्यस्यामः ।

भरतः—किं पार्श्वानुचरा ज्ञापिता भवेयुः

रामः—न ।

चत्वारो न च शिशवो वनं प्रयामो ।

नो दूरे तदपि वयं गृहीतशस्त्राः ॥

कर्त्तव्यं न तदनुयायिनिघ्नमस्ति ।

गोप्यन्ते⁽⁵⁾ स्वभुजवलेन बाहुजा हि ॥३६॥

(सर्वे परिक्रामन्ति)

शत्रुघ्नः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्त्वा) अविज्ञापितास्मद्-
गमना अपि अनुयायिनोऽन्वायान्त्येव ।

लक्ष्मणः—(नेपथ्याभिमुखम्) भो भोः पार्श्वानुचराः
धनुर्लाघवमभ्यस्तं कर्तुं यामो वयं खलु ॥
भवद्भिर्न श्रमः कार्यो गन्धतां च यथागतम् ॥१७॥

(5) cf " स्ववीर्यगुणा हि मनोः प्रसूतिः " रघुवंशे (२।४)

(पुनः परिक्रामन्ति)

रामः—(पृष्ठतोऽवलोक्य) एते खलु न निवर्तन्ते ।

लक्ष्मणः—भो भोः—यदि न निवत्स्यथ मम

वाणलक्ष्यत्वमवाप्स्यथ । (धनुः सन्धं करोति)

रामः—मैवं सौम्य, स्निग्धा आत्मीया एते ।

न भर्त्सनीयाः । (नेपथ्याभिमुखम्) भोः, अस्माकं

जीवितैः शापिताः स्थः । तन्निवर्तध्वम् ।

भरतः—निवृत्ताः सर्वे ।

(पुनः परिक्रामन्ति)

रामः—इतः परं गमनेन को लाभः । अत्रै-

वारभ्यतां धानुष्कता । (सर्वे उपविशन्ति)

शत्रुघ्नः—(उत्थाय)

भो भोः पश्यत कौतुकं मम पुरो यो वर्तते

पिप्पल- ।

स्तत्पत्राणि समीरणेन चलतां प्राप्तान्यमी सर्वतः ।

सच्छिद्राणि करोमि तानि विशिखेनैकेन
सर्वाण्यपि ।

स्वं कर्माथ विधाय सत्वरमिमं वाणं

निपङ्गे तथा ॥१८॥

(वाणं क्षिपति)

रामभरतलक्ष्मणाः—साधु वत्स साधु ।

भरतः—दीर्घायुषा शस्त्रविदा शत्रुघ्नेन यथा कृतम् ।

अन्यं तरुं विद्धदलं तथैव विदधाम्यहम् ॥१८॥

(वाणं क्षिपति)

रामः—साधु वत्स साधु । दर्शितं त्वया धनु-
वेदकौशलम् ।

लक्ष्मणः—(धनुरोपयन्)

समूलमुत्पाद्य शरेण वृक्षम् ।

एकं ततस्तं कणशो विभाज्य ॥

क्षिपामि दूरे मम सायकस्तु ।

कृतस्वकार्यः पुनरेति तृणम्

॥२०॥

अन्यच्च—

स्तब्धं करोमि विशिखेन चलत्पलाशम् ।

वृक्षं शिलां च महतीं तृणवत्सकम्पाम् ॥

(बाजौ क्षिपति)

अहो पश्यत

भीता मृगाश्च विहगाश्च वनं विहाय ।

क्षिप्रं प्रयान्ति गतिलाघवदर्शनीयाः ॥२१॥

भरतशत्रुघ्नौ—अहो अद्वितीयं वाणक्षेपकौशलं
महाभागस्य ।

रामः—साधु वत्स साधु—

सार्धं त्वया युधि सुरासुरमानवेभ्यो ।

भीतिर्भविष्यति न मे विजयस्तु नूनम् ॥

वीरेऽनुगच्छति तथा त्वयि मामजस्रम् ।

मृत्योरपीद्धविभवान्न भयंमम स्यात् ॥२२॥

लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः—(वदाञ्जलय) तात—ज्येष्ठो

भवान् गुणाकरश्च—

महान्तो ये विद्यागुणगरिममान्यास्तु तनयाः ।
स्तुवन्त्यन्यानूनान्पिदधति महत्त्वं निजमतः ॥
रामः—

गुणै स्तुत्यः सर्वो भवति न वयःकारणमिह ।
न खद्योता वृद्धा विदधति दिनं बालतरणौ ॥२३॥

भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः—

गुणैश्च वयसा ज्येष्ठो विनीतो नयवांस्तथा ।
अतोस्माकं भवान्मान्य ।

रामः—आत्मीये दृश्यते गुणः ॥२४॥

भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः—अस्माकं धनुर्वेदवित्तादृष्टा
स्तुता च भवता । भवतोऽपि तां वयं द्रष्टु-
मिच्छामः ।

रामः—

जन्मसंस्कारविद्यासु समानत्वमिहास्ति नः ।
कथं गुणेषु वैपम्यं भवेदिति विचार्यताम् ॥२५॥

भरतः—

समाने प्रभवादौ च गुणवत्ता तथेतरा ॥

समुद्रादेव जायन्ते मुक्ताश्चापि वराटिकाः ॥२६॥

रामः—नियोजितोऽस्मि युष्माभिः । (स्वगतम्) ये

प्रयोगा वत्सैर्दर्शितास्तानेव दर्शयामि । ततो-

अधिकेषु दर्शितेषु वत्सानां लघुत्वमाभायात् ।

(प्रकाशम्) वत्स शत्रुघ्न यत्त्वया कृतं तदहमपि

कर्तुं यते । (धनुरोरपयति)

(दूरे प्रविश्य)

विश्वामित्ररावणौ—(स्वगतम्) असौ रामः ।

व्यूढोरो* दधदुन्नतांस ऋषभस्कन्धश्च दीप्ताननः ।

पद्भ्यांसन्नमयन्निवावनिमिर्मां तेजस्विनामग्रणीः ॥

त्रैलोक्यावनशक्तिरुद्धतमनोभीतिप्रदोऽयं सत-

स्त्रातुं⁽⁶⁾ किं धरणीमवातरदहो देवोऽच्युतो

दैत्यहा⁽⁷⁾ ॥२७॥

* व्यूढोऽस्कतनूत्नतास—' स्व ' (6) सतस्त्रातुमिति सम्बन्धः ।

(7) अत्र बाहुलकात् किप् ।

सम्प्रति—

ये सायका रामधनुर्विमुक्ता ।

न प्राप्य लक्ष्यं तु ममाशुगैस्ते ॥

भिन्ना भविष्यन्ति ततश्च रामम् ।

ध्रुव्यं करोम्येष निगूढदेहः ॥२८॥

शस्त्रेऽपराद्धे भवति प्रचण्डो ।

दृश्यत्वमायाति ततश्च वीरः ॥

क्रीडारतो वाऽविकृतः शयानः ।

सिंहोपि न स्वं महिमानमेति^(८) ॥२९॥

पश्यामि शौर्यमस्याद्य क्षोभयित्वा यथाश्रुतम् ।

विक्रान्तो वा मृदुर्वायं ततो ज्ञातो भविष्यति ॥३०॥

(निष्क्रान्तौ)

भमः—पश्यन्तु वत्साः । तस्मिन्वृक्षे सर्वाण्येव-

पत्राणि मम सायकेन सच्छिद्राणि भविष्यन्ति ।

(८) cf "प्रायं स्वं महिमानं क्षोमा प्रतिपद्यते वीरः"
शाकुन्तले । (६।६०)

(इति वाणं क्षिपति । साश्चर्यम्) किं लक्ष्यमप्राप्य

मध्येमार्गं मम वाणस्य द्वौ खण्डौ जातौ ॥

शत्रुघ्नः—पुराणशरः शरः स्यात् ।

लक्ष्मणः—भग्नशरः शरो भवेत् ।

भरतः—मध्येमार्गं *चक्रानिलः स्यात् ।

रामः—भवतु भूयोवाणंक्षिपामि । (शरं सन्दधाति)

(प्रवेश्य दूरे)

विश्वामित्ररावणौ—सम्प्रति खलु रामः—

शस्त्रापराधजनितामितचण्डकोपो ।

दृग्भ्यां *क्षिपन्निव हुताशकणान्समन्तात् ॥

सन्दृश्यते कुपितसिंहसमः समस्तम् ।

लोकं भयार्तमनसं किमयं न कुर्यात् ॥३१॥

(निष्क्रान्तौ)

(रामः पुनर्वाणं क्षिपति)

सर्वे—भूयोपि सैव गतिर्वाणस्य ।

रामः—भवतु महाराजेनाहं समन्त्रं वायव्यास्त्रं

ग्राहितस्तेन तरुं तमेवोन्मूल्य दूरं क्षिपामि ।

(दूरे प्रविश्य)

विश्वामित्ररावणौ—किं वायव्यास्त्रसंहारोऽपि सया
कर्त्तव्यः । तथैवास्तु

(निष्क्रान्तौ) (रामः क्षणं ध्यात्वा बाणं क्षिपति)

सर्वे—न मनागपि कम्पं प्राप्तः पिप्पलः ।

रामः—अनेकशो मे (९)रुहसि प्रयोगः ।

परोक्षितोर्यं मरुदस्त्रनामा ॥

कथं नु मोघत्वमिहास्य जातम् ।

पराक्रमस्येव विधौ प्रतीपे ॥३२॥

भवतु (सक्रोधम्)

आग्नेयास्त्रं समैतत्तरुममुमखिलं धक्ष्यति

प्राज्यतेजः ।

सर्वे स्युस्तत्र दरुधाः क्षितिरुहनिलयाः

पक्षिणः प्राप्तकालाः ॥

नो चेदस्त्रापराधोऽन्नवदहनशिखालीढगात्रो

ममायम् ।

देहो भस्मत्वमाप्तो भवति हि न सहे मोघतां

स्वास्त्रकार्ये ॥३३॥

(दूरे प्रविश्य)

रावणः—(स्वगतम्)

+एकाकिनोपि क्षुभितं मृगारिम् ।

पिनाकपाणिं हरमुग्रमर्कम् ॥

न पश्यतो मे चलितं मनः स्यात् ।

यथाद्य रामेऽजनि सज्जशस्त्रे ॥३४॥

ज्वलनास्त्रस्य संहारं प्रतीकारं च वेद्म्यहम् ।

किन्तु नोत्सहते चेतः स्थातुं रामेऽत्र कोपितो ॥३५॥

भवतु गच्छामि । अहो जातोऽयं प्रथमावतारो

रावणभयस्य (निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य दूरे)

विश्वामित्रः—(स्वगतम्)

दधदमितं वलं परवलं न मनो मम .

वितसाहसम् ।

कृतं वदहो न कुत्रचिदरं धृतकार्मुक एष

मन्त्रवित् ॥

दशरथसूनुरत्र कुरुते पुरतो हृदयस्य

वेपनम् ।

भवति महा किमप्यमितमूर्जितमाकृति-

दृश्यमद्भुतम् ॥३६॥

(10) हिंसाः परः शताः सन्ति बलिने हन्ति

ते मृगान् ।

हरेः किन्त्वद्भुतं तेजः करोति क्षुभितं

वनम् ॥३७॥

अहो तुलिताखिलदेवासुरबलोऽविगणितनिखि-

लभुवनविदारणक्षममहाशैलभिद्भिदुरशक्तिर्महा-

(10) cf. " हिंसाः सन्ति सहसशोपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योपताः ।
 क्रिन्वेकस्य वयं स्तुवीमहि महः सिंहस्य विश्वोत्तमम् ॥
 कालः कालकुलैर्मदो मदकलैः कालाहलो नाहलैः ।
 संशपो महिषेय यस्य मुमुचे साहंश्रुते हुंश्रुते ॥ "

प्रभावे विदित + सर्वास्त्रसंहारः शिलोच्चय इवा-
 प्रकम्प्यदेहो रावणोपि क्षुभितं रामं विलोक्य
 तद्वाणपातजनितप्रकम्पनो मृगेन्द्रदर्शिनोद्भू-
 तमृत्युशङ्कः कुरङ्ग इव पलायते । यावदसौ
 दुरात्मा रथमारुह्य स्वपुराभिमुखो न प्रतिष्ठते
 तावदनुगच्छाम्येनम् । कदाचिदत्र कस्यापि
 क्षतं विदध्यात् । (निष्क्रान्त)

(रामश्चिरं ध्यात्वा बाणं क्षेपुं प्रवृत्त)

भरतः—आर्य प्रसीद । तस्मिन्वृक्षे दग्धे सर्वे
 वृक्षवासाः पक्षिणो निरागता विपद्यन्ते ।
 न खलु न *खलु वध्याः पक्षिणोऽनागसस्ते ।
 सह पृथुककलत्रैस्तत्र वासः कृतस्तैः ॥
 क वत विहगदेहोश्चञ्चला लाघवेन ।
 क पुनरशनिकल्पा मृत्युदूताः शरास्ते ॥३८॥
 आर्त्तताणं दस्युनाशं क्षत्राः शस्त्रेण कुर्वते ।

नानांगसां पीडनं तु संहरार्य ततः शरम् ॥३९॥ (11)

रामः—(सलज्जमिव) भवतु वायव्यास्त्रेण तां महतीं
शिलां दूरं क्षिपामि ।

लक्ष्मणः—तत्र तु तस्य मोघत्वमभूत् ॥

रामः—सांपराधमिदमस्त्रम् ॥

भरतः—(अग्रनेऽवलोक्य) आर्य—

अपराध्यन्नसौ वाणः समन्त्रस्ते सुहृत्सल्लु ॥

(12) अभविष्ट तवाद्यायं त्राता स्त्रीवधपातकात् ॥४०॥

रामः—कथमिव ?

(11) cf. ' नखलु न खलु वाणः सन्निपात्येयमस्मिन् ।

मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाखिवाम्निः ॥

क वत हरिणकानां जीवितं चातिलोलम् ।

क च निशितनिपाता यज्ञसागः शराग्ते ॥ १० ॥

तःसाधुकृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।

भार्तत्राणाय वः शखं न प्रहर्तुमनागसि ॥ ११ ॥

Shakuntala Act. 1st

(12) अभविष्टेति कथमत्रात्मनेपदम् । अशुद्धमिति बाला वक्ष्यन्ति ।

भार्पमिति बहवः पण्डिताः । अहं तु नैतदपाणीनीयं मन्ये ।

मरतः—

यत्र लक्ष्यं शरस्यासीत्तत्र तत्रैव दृश्यताम् ॥

पञ्चषा योषितः सन्ति न जाने केन हेतुना ४१

रामः—(विलोक्य) नूनं सन्ति । ता अस्माकं
प्रासादचेद्यः । अहो मन्थरा च ।

(तत प्रविशन्ति चेद्यो मन्थरा च)

मन्थरा—अले दासीओ, परवसा +हु दासीआ
हांदि । तुम्हे उण सेवाकम्मं चइअ कीश
एत्थ कीलेध ॥ ता जधागदं गच्छीअदु

(अरे दास्य परवशाः खलु दास्यो भवन्ति । यूयं पुनः सेवा
कर्म त्यक्त्वा कथमत्र क्रीडथ । तद्यथागत गम्यताम् ।)

वीरस्य श्रीरामस्य बाणे मोघतामभजदिति—भशक्तशिशुक्षि-
प्तबाण इव सोऽभवत् न रामस्य बाण इव । ततश्च कर्म
व्यतीहार आत्मनेपदम् (पा. १।३।१४) । यद्यपि सूत्रस्या-
स्योदाहरणेषु सर्वत्र सोपसर्ग एव भवतिर्दृश्यते ग्रन्थेषु तथापि
न पाणिनिसूत्रे सोपसर्गस्यात्मनेपदमुक्तम् । अतो विनाशुप-
सर्गं तस्मादात्मनेपदं नाशुद्धम् १।

+ क्लु 'स' × उञ्जिभ 'स'

मधुरिका—णिउत्तिदं जं अम्हेहिं करणिज्जं ।
 अपणाओ च चेडीओ तहिं उवट्टिदा । गहिदे
 अम्हेहिं खणो । कज्जे समुवट्टिदे तंहिं गच्छम्ह ।
 (निवर्तितं यदस्माभिः करणीयम् । अन्याश्च चैक्यस्तत्रोपरिथिताः ।
 गृहीतोऽस्माभिः क्षगः । कार्ये समुपरिथिते तत्र गमिष्यामः)

मन्थरा—भोः, कदा किं कज्जं त्ति कीश जाणध
 उचावचकज्जा राणीओ अछंदि* ता जाध
 (भोः कदा किं कार्यं मविष्यतीति कथं जानीथ । उचावचकार्या
 राशयो भवन्ति तथात) ।

चतुरिका—तुमं पि दासी । जथा अम्ह अपणाणं
 देइणं कम्मं करेम्ह तह तुमं केकईए कम्म करेसि
 (त्वमपि दासी । यथा वयमन्यासां देवीनां कर्म कुर्मस्तथात्व-
 मपि कैकेय्याः कर्म करोषि)

मन्थरा—केकई नह पुत्तिआ सहीसमाणा अ ।
 सेव्वं ण कलेभि सहज्जं ताए कलेमि ।
 जुज्जे गव्भदासीआओ ण जाणध (कैकेयी

मम पुत्रिका सखीसमाना च । सेवां न करामि साहाय्यं
तस्याः करोमि । यूय गर्भदास्यो न जानीथ)

चतुरिका—कहं तुमं ण दासी । दासी विइ
भसेसि (कथं न त्वं दासी दासीव भापसे [or भपसि])

मन्थरा—हुं दासी विअ भसेसि (हुं दासीव भापसे)
(संस्कृतमाश्रित्य)

न जनन्यामुभे दासी माता चेत्येकसंस्थिते ॥
सेवते स्त्रियति ततो जननी दैवतं परम् ॥४१॥

मधुरिका—जइ तुमं विअ दासीकम्म करेन्ती
कावि जणणी जवे । आ अम्हे सव्वाओ
देईणं जणणीओ (यदि त्वमिदं दासीकर्म कुर्वतो कापि
जननो भवेत्तर्हि दयं सर्वा देवीना जनन्य)

मन्थरा—णं अहं सकअं भणामि

(नमःहं संस्कृतं भणामि) ।

चतुरिका—(संस्कृतमाश्रित्य) तव संस्कृतेष्वविनयो
विकथना च तव दासीत्वं कथयतः । नाभि-
जाता विकथन्ते ।

मन्थरा—इदो गच्छीअदुत्ति अहं आणवेमि तुम्हे
 (इतो गम्यतामिति अहमाज्ञापयामि युष्मान्)

सर्वाः—(विहृष्य) किं दासी वि आणवेदि
 (किं दास्यभ्याज्ञापयति)

मन्थरा—(स्वगतम्) एदाओ गवभदासीओ मं
 परिहोदि । सह परिहवो केकइए ज्जेव परि
 हवो । समीवे एत्थ वट्टइ भरदो । कदावि
 एदाओ रामाणुरत्ताओ तस्स अणलिअं
 आचरेदि । ता णिहुदा भविअ पेक्खामि ।
 (प्रजशम्) तर्हि गदुअ तुम्हाणं अविणअं
 देईणं णिवेदेमि । (एता गर्भरास्यो मा परिभवन्ति । मम
 परिभव. केकेत्या एव परिभवन् । सगीपेऽत्र वर्तते भगतः ।
 कदापि एता रामानुरथास्तस्थानार्यमाचरन्ति । तन्निभृता भूत्वा
 पश्यामि । तत्र ग मा युष्मान्मद्विनयं देवीभ्यो निवेदयामि ।
 (निष्क्रान्ता)

चतुरिङ्गा—गदा कखु ल्वाणुस्सकुडिलभावा
 मन्थरा । कुल्वावि एसा ण कं पि गणेदि ।

जइ सुरूवा भवे ण जाणामि किं करउ ।
 (मधुरिये, गौरीमंडवप्पसाधणस्स वडपिप्प-
 लपलासवल्लवाणि अविचिणिदुं एत्थ आअदा
 अम्हे । दूरे एदं ठाणं पासादादे । ता शिग्धं
 करीअदु वल्लवावचाओ (गता खल्ल रूपानुरूपकुटिल-
 भावा मन्याता । कुरूपाप्येषा न कमपि गणयति । यदि सुरूपा
 भवेन जाने किं कुर्यात् । मधुरिके, गौरीमण्डपप्रसाधनाय वटपि-
 प्पलपलाजपल्लरान् भवचेतुमत्रागता वयम् । दूर एतत्स्थानं
 प्रासादात् तच्छीघ्रं क्रियतां पल्लवावचाय) ।

पुष्पलतिका--(ऊर्ध्वमश्लोम्य) इमस्स पिप्पलरुक्ख-
 स्स⁽¹³⁾सन्वे वि पत्ताणि सच्छिदाइं । किं एदं भवे
 (अस्य पिप्पलवृक्षस्य सर्वाण्यपि पत्राणि सच्छिदाणि । किमेतद्भवेत्)
 (सर्वा. साधयं निरूपयन्ति)

चतुरिका--(भूमाम्बलेम्य) अण्णं अ वहुणो पद-
 चिंथाइं एत्थ भूमीए मणुस्साणं । (निन्दय्य)
 ण केवलं मणुस्साणं पदचिंथाइं अस्साणं

+ 'ख' पुस्तके एतद्दाम्यं नास्ति । (13) 'सन्वे वि पत्ताइं'
 इति उल्लेखप्रगादोऽनुमीयते 'संवाइं पत्ताइं' इति पाठो युक्तः ।

अ नेमिचिंथाइं अ (अन्यच्च बहूनि पदचिह्नान्यत्र भूमौ
न केवलं मनुष्याणां पदचिह्नानि, अश्वानां च नेमिचिह्नानि च)

मधुरिका—रहेण कुमाला एत्थ आअदा त्ति
तक्केमि (रथेन कुमारा अत्र अगता इति तर्कयामि)

चतुरिका—एत्थ ज्जेव चिंथाइं । ण रहस्स
आगमणं पडिगमणं अ लक्खीअदि
(अत्रैव चिह्नानि न रथस्यागमनं प्रति गमनं च लक्ष्यते) ।

मधुरिका—(सभयम्) अदिट्ठं किं पि भूदं एत्थ
आअदं ता शिग्घं जधागदं गच्छम्ह
(अदृष्टं किमपि भूतमत्रागतम् । तद्यथागतं गच्छाम) (निष्क्रान्ता) ।

भरतः—सभया इव पलायन्ते चेद्वयः । नूनं
किमपि तत्र भयकारि वर्तते ।

शत्रुघ्नः—तत्रैव चार्यस्य शत्रुं मोघतामगमत् ॥

रामः—केपि तिरस्करिणीच्छत्रोऽस्माकं प्रती-
पकृत् तत्र भवेत् । श्रुतं च मया योगप्र-
भावात्, मायाप्रभावाच्चादृश्यत्वं भवति ।

योगिनो न नः प्रतीपाः⁽¹⁴⁾ । भवतु भाव-
गामि मेऽस्त्रं यददृश्यमपि विध्यति । तेन
दर्शयामि स्वास्त्रकौशलम् । न च हन्मि तम-
दृश्यम् । भो अदृश्य +

अदृश्यप्रणयी वाणो त्वां नान्यं विध्यति क्षणात् ॥
रक्तपा स्तनलशा हि पिबत्यस्त्रं पयस्तु न ॥४१॥

(वाण संतते)

(तत प्रविशति दूरे वशिष्ठ)

भरतः—(दृष्ट्वा) अहो प्रमादः । आर्य भगवान्
गुरुस्त्वया वाणलक्ष्यतामानीतः । तदाशु
प्रतिसंहियतामाशुगः ।

रायः—(वाणं प्रतिसंहयन्) कथं तत्र गुरुः । योग-
प्रभावपिहितदेहो भवेत्तत्रास्माकं चिकीर्षितं
पश्यन् सः । अस्यैव योगशक्त्या ममास्त्राणि
भोधानि जातानि । पूजार्होऽयं मया वाण-

(14) मायाविषु दण्डितेषु तु नातीचिल्यभिस्यर्थः ।

+ भेरितरस्कार्णाच्छन । 'स्व'

लक्ष्यतामानीतः । एवमविज्ञातानि दैवतान्यभिभूयन्ते⁽¹⁵⁾ ।

स्थापयित्वा चरणयोः स्वं शिरस्तस्य साम्प्रतम् ॥
आगः क्षमां महात्मानं चाचिष्यामो क्षमेतसः ॥३३॥
सर्वे—तद्गच्छामः (उपसृज्य पादयोः पतित्वा)

वयं त्वया रक्षणीया भगवन्सागसोप्यथ ॥
सगुणो निर्गुणो वा स्यात्स्वो वालो रक्ष्य एवहि ॥४४॥

सुतस्य शिस्यस्य च योऽपरोधः

स मर्षणीयो गुरुभिः कृपायाः ॥

स्वकर्म न ज्ञायत एव वाले-

स्तद्विस्मृतं किं गुरुभिर्भवेत्⁽¹⁶⁾ ॥६५॥

वशिष्ठः—किमेतत् । नाहं क्रुद्धः । उत्तिष्ठन्तु दीर्घायुषः ।

रामः—महाशिला अपि चूर्णिकर्तुं समर्थो मम

वाणः । भवांश्च वृद्धः । यच्छङ्के खलूकृत्वा तत् ।

(15) cf. The Swapna Vasavadatta 'एवमविज्ञातानि

दैवतान्यभिभूयन्ते । Act. 1. × भवेत् 'स'

(16) See note 12 Act. 3.

वशिष्टः—शस्त्रास्त्रज्ञोऽपि त्वं बाल एव—॥ यतः—

यस्मिन्नस्त्रैः सम्प्रयुक्तैश्चिराय ॥

विश्वामित्रेणाभवन्नैव किञ्चित् ॥

तस्मिन्देहे मे त्वया बालकेन ॥

क्षिप्तैः शस्त्रैर्जायतां को विकारः ॥४६॥

ब्राह्मं वर्मं शमप्रधानमपि यच्छक्राशनिं-

वारयेत् ।

तन्नित्यं विधृतं मया न हि ततः

शस्त्रास्त्रभीतिर्मम ॥

शस्त्रैर्नैव भवेत्क्षतो यमवतः कस्यापि

देहो मृना-

गन्धेषां भयमस्तु सायककृतं तद्योगिनां

न क्वचित् ॥४७॥

किन्तु मां लक्ष्यीकृत्य क्षिप्ता वाणा धन्विनमेव

क्षतं कुर्वन्ति न च मां तत्र ज्ञात्वा त्वयास्त्राणि

प्रयुक्तान्यासन् । ततः किमपि नाभवद्यन्नेष्टम् ।

रामः—भगवान् गुरुरस्माकं मंत्रद्रष्टा ऋषिर्भवान् ।

कृपालुरस्मासु ततो यज्ञेष्टं तत्कथं भवेत् ४८

भरतः—अथ किरूपमस्माकं मङ्गलं निश्चित्य

भगवता सम्प्रतीहागमनश्रमोद्गीकृतः ।

वशिष्ठः—अहमपि वनसञ्चारमिच्छन्नितः प्रस्थितो

वर्त्मनि कस्यापि कमण्डलुं भूमौ दृष्ट्वा तत्रैव

स्थितः । ततो ज्ञातं विश्वामित्रस्य स इति ।

रामः—किं विश्वामित्रोऽपि तत्रास्ति ?

वशिष्ठः—स रावणमनुगतः । तेन चोक्तं श्वो

मेहाराजानं किमपि यांचितुमगमिष्यामीति ।

रामः—श्वस्तर्हि धन्यतरा भविष्यामो विश्वा-

मित्रं दृष्ट्वा । किन्तु—एतावदेत्य कथमेवैव तेन

वयमाशीर्भिर्नाभिनन्दिताः । कुतश्च रावण आग-

मत । श्रूयते स महाबलः । सुरासुराणां जेता वर्च-

स्वी सर्वविद्यापारदृश्वा च केवलमधर्मपोषकृत् ।

वशिष्ठः—रावणो वत्सानां किमुप्यनिष्टमाचरितु-
मिहागमत् । तेन रथः स्वदेहश्च तिरस्क-
रिण्या निगूढौ । ततो विश्वामित्रोऽपि श्रुत-
प्रभावान् वो द्रष्टुमायात् । सोपि रावण-
चिकीर्षितं जिज्ञासन् योगप्रभावेन स्वमन-
वलोकनक्षममकरोत् ।

मः—ततस्ततः ।

शिष्ठः—रावणो जिज्ञासितं ज्ञात्वा यथागत-
मगमत् । विश्वामित्रश्च नायं पापोऽमार्गे
पापमाचरेदिति तपोवनं यावत्तमनुगतः ।
अहं चैतद्वो निवेदयितुमत्रागच्छामि ।

रामः—तर्हि श्वो विश्वाश्रितं द्रक्ष्यामः ।

वशिष्ठः—मयाध्यापिता विनयनियमा यथा न
द्वेषिता भवेयुस्तथा स ऋषिः पादस्पर्शपुरः
सरमंभिवादयितव्यः ।

रामः—किन्तु स क्षत्रिय इति श्रुतमस्माभिः ।

वशिष्ठः—क्षत्रपुत्र आसीत्ततः किम् ।

रामः—कथं ब्राह्मणवत्क्षत्रियस्य चरणौ शिरसा
स्पृष्टा भवेताम् ।

वशिष्ठः—तपो महत्तेन तप्तम् ।

रामः—न केवलं तप एव ब्राह्मणत्वे हेतुः ।

यतः—उक्तम्

तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।⁽¹⁷⁾

त्रयमेव भवेद्यत्र स पूज्यो ब्राह्मणः सताम् ॥४९॥

वशिष्ठः—एतद्ब्रह्मचरं सामान्यतपोविषयम् ।

संहतस्तपसः फलमलोकसामान्यम्

रामः—कथमिव ।

वशिष्ठः—तपःप्रभावात् केवलं विद्यामंत्र एव

तस्य पिता पितामहश्च ऋषित्वं ब्रह्मत्वञ्चा-

वाप्नुताम् ।

भरतः—किं स ब्राह्मणोऽत्र क्षणो वा । यथा ।

(17) अथ लोकस्य पर्यधि पातत्रये गणमाप्ये दृश्यते ।

गुरूणामादेशस्तथैवास्माभिः कर्त्तव्यम् । अथ
च वयं क्षत्राः स विद्यया वयसा तपसा
चास्माकमर्हणामर्हतीत्यलं विचारितेन ।

रामः—तथैयास्तु । कर्त्तव्यं तु गुरवः सदैवं प्रष्टव्याः ।

वशिष्ठः—यन्मयोक्तं तन्न विस्मरणीयम् ।

सर्वे—यथागुरवः प्रसीदन्ति ॥

(निष्क्रान्ताः कुमारा वसिष्ठश्च)

(प्रविश्य)

मन्थरा—दिष्टं सुदं सर्वं मय । कवडपंडिदो,
वसिष्ठो सदा रामेण ज्जेव सह वीसद्दालावं
करेदि । ण अ भरदं किं पि गणेदि । परिअणो
वि दासोएपुत्तो रामं अणुरत्तो । एत्थ रावण
आअदो त्ति ते कहेंदि । तस्स कम्मं सुणिअ
सो अणज्जजादि त्ति जाणीअदि । अप्प-
डिरहत्तणं तस्स सुणीअदि । बुड्ढो राआ

वि रामस्स रज्जं दइस्सदि त्ति जाणीअदि ।
 जइ रावणाह रामविरोहो होसइ ता भरदस्स
 णिक्कंडअं रज्जं भवे । मह भट्टिदारिआ वि
 केकई उजुअत्तणादेा रोमं ज्जेव अणुरत्ता ।
 णाहं मंथरा जा मरदेा रज्जं ण लहइ अणज्जे
 असुरे पारसवा पिसाचा रामस्स महाराअस्स
 वा शत्तुणो कटुअ अहं भरदं महाराअं करिस्सं ।
 पेक्खामि किं करेदि बुद्धवसिट्ठे वा सुमन्ते
 वा । अम्मो सुमन्त आअच्छदि । (इष्ट श्रुतं
 च सर्वं मया कपटपण्डितो वशिष्ठ सदा रामेणैव सह विधग्धा-
 लपं करोति । न च भरतं क्रिमपि गणयति । परिज्ज्जोपि दास्या-
 पुत्रो राममनुरक्त । अत्र रावण आगत इति ते कथयति ।
 तस्य कर्म श्रुत्वा सोऽनार्यजातिरिति ज्ञायते । अप्रतिरथत्वं तस्य
 श्रूयते । वृद्धो राजापि रामाय शय्यं दास्यतीति ज्ञायते । यदि
 रावणस्य रोमविरोधो भविष्यति तद्भरतस्य निष्कण्ठकं शय्यं भवेत् ।
 मम भर्तृदारिकाऽपि केकेशी ऋजुगाममनुरक्ता । नाहं मन्थरा
 यदि भरतेः शय्यं न लभते । अनार्यान् असुमान् पौरशरान्
 पिशाचान् गमस्य महाराजस्य वा शत्रून् वृत्वा अहंभरतं महाराजं

करिष्यामि । प्रेक्षे किं करोति बृद्धवशिष्ठो वा सुमन्त्रो वा ।
अग्ने! सुमन्त्र आगच्छति) (निष्क्रान्ता) ।

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः—अद्य विश्वामित्र ऋषिरागतः । श्वः
पुनरागमिष्यति । रावणोऽप्योगत्य गतः ।
कथं रावणोऽस्माकमातिथ्यमगृहीत्वा गत इति
खिद्यते मनो महाराजस्य । भवेत्स क्षत्रिय-
वैरी किन्त्वागत आतिथ्यमर्हति ।

स्कन्धे कुठारं निशितं निधाय ।

छेतुं तरुन्याति नरो वनं चेतुं ॥

छायाफलादीनि न संहरन्ते ।

तस्मात्तु वृक्षा इदमुत्तमत्वम् ॥५०॥

(नेपथ्ये)

अत्रागतो रावणोऽद्य राज्ञा श्रुत्वैतदद्भुतम् ॥

उक्तं रात्रावप्रमत्तैर्भ्रम्यतां रक्षकैः* पुरि ॥५१॥

(18) cf. " छेतुः पार्श्वगतां छायां न हि संहरते इमः "

* सैनिकैः 'ख'

सुमन्त्रः---(श्रुत्वा) अहं तद्रक्षकेभ्यो निवेदयितुं
गच्छामि । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतो गन्धर्वी)

रामं नेष्यति कौशिकोऽप्रतिरथो ज्ञाता महा-
स्त्राणि सः ।

लब्ध्वा येन तपोवलं सुरपतिर्नित्यं भयं
लम्बितः ॥

शापेनाथ शरेण रावणमयं कुर्याद्यमस्या-
तिथिम् ।

निश्चिन्तौ भवतां धनामरपती रामस्य
रक्षाविधौ ॥५३॥

रामेपि बलवान् वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥
नूनं हनिष्यति बहून् राक्षसान् रावणप्रियान् ॥५४॥

(निष्क्रान्तः)

॥ इति तृतीयोद्दः ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशन्ति प्रासादाजिरे चत्वारो वैतालिकाः)

एकः—सुणाहि ले भसअ कडुकंठअ । मए
तुह गीदं बहुसो सुदं । तुमं पि सह गीदं
सुणाहि । तुह गीदं भज्जंतस्स सुक्खये-
णुंस्स ज्जेव सद्दो । (शृणुरे भवक कडुकण्ठक । मया
तव गीतं बहुशः श्रुतम् । त्वमपि मम गीतं शृणु । तव गीतं
भज्यमानस्य शुष्कवेणोरिव शब्द) ।

द्वितीयः—सुणाहि रे मालवअ । तुह वि सरो
रासहस्स सरं अणुकरेदि (शृणुरे मालवक । तवापि
स्वरो रासमस्य स्वरमनुकरोति) ।

तृतीयः—तुम्हे देाणि ज्जेवं गीदं ण जाणत्थ ।
मह गीदं पुणो वज्जसणाथं सुणिअ मलिस्संधं
(युवां द्वावेव गीतं न जानीथ मम गीतं पुनर्वाचसनाथं श्रुत्वा
मरिष्यथ)

चतुर्थः—अहं सकअम्मि* गीदं गाएमि । ण

अ सकअण्णा तुम्हे । ता ण मह गीदं बहु
 मणत्था । महाराओ पुणो ण तुम्हाणं कदावि
 गीदण्णां देदि । तं ज्जेव मह गीदण्णत्तणं
 (अहं संस्कृते गतं गायामि न च संस्कृतज्ञा यूयम् । तत्र
 मम गीतं बहु मन्यन्त्वे । महाराज. पुनर्न युष्मभ्यं कदापि
 गीताज्ञां ददाति । तदेव मे गीतज्ञत्वम्)

मालवकः—भावगेविलो सकंअं पठइ महाराओ
 तस्त गीदं सुणादि । जइ महाराओ अम्हाणं
 गीदं सुणइ ता ण अण्णं कं पि गीदंमि
 णिउत्तं करेदि (भावगोपिलः संस्कृतं पठति । महाराज-
 स्तस्य गीतं शृणोत । यदि (यदा) महाराजोऽस्माकं गतं
 शृणोति तदा (तर्हि) नान्यं कमपि गीते नियुक्तं करिष्यति) ।

मपकः—अज पंचूसम्मि अहके पासादम्मि
 महाराअं पडिवोधेदुं गदे । गोविलेण
 गाइदुं ण अणुमदे (अथ प्रवृषेऽहं प्राप्नोसे महाराजं
 प्रतिबोधयितुं गतः । गोपिलेन गातुं नानुमतः) ।

मालवकः—तुज्झ गीदं सुगीअ महाराअस्स
 णिदां णूणं गदा भवे । अथ सव्वाओ भूदाइं
 भीदा पलाइदाइं हेांहु (ता गीतं श्रुत्वा महाराजस्य
 निद्रा नूनं गता भवेत् । अथ सर्वाणि भूतानि भाता (!)
 पलायितानि भवेयुः) ।

दन्तिलः—भावे⁺ गोविल, वज्जं विणा कथं
 सुणादि तुह गीदं महाराओ । मं तहिं णेहि
 वज्जं वादेदुं (भाव गो पल वधं विना कथं शृणोति ता
 गीतं महाराजः । मा तत्र नय वधं वादयितुम्) ।

गोपिलः—पत्ते काले णिवेदइस्सं (प्रते काले निवे-
 दयिष्यामि) । (प्रविश्य)

विदूषकः—किं एत्थ तुम्हे करह (किमत्र यूयं कुस्य) ।

गोपिलः—सुंदरअ साअदं दें (सुन्दरक स्वागत ते) ।

विदूषकः—अज्ज वीसामित्तो इसी आगमिस्सदि ।

ता सव्वेहिं अम्हेहिं तहिं ददुं गंतव्वं (अथ
 विद्यामित्र ऋषिरागमिष्यति तत्सर्वैरस्माभिरतत्र द्रष्टुं रन्तवम्) ।

गोपिलः—पञ्चहं महाराजस्स प्पसादेण इसि-
ओ दिट्ठा । किं अज्ज विसामित्तस्स दंसणेण
तुह गरुओ पक्खवादेो (प्रत्यहं महाराजस्य प्रसादेन
ऋषयो दृष्टाः । किमद्य विश्वामित्रस्य दर्शनेन तत्र गुरु पक्षपातः)

विदूषकः—सो क्खु देणि मुहाणि चउरो हत्था
अ धारेदि ण अ पुट्ठं । उभअदेो तस्स मुहं
ज्जेव दीसइ । स खल्ल द्वे मुखे चतुरो हस्तान् च धारयति
न च पृष्ठम् । उभयतस्तस्य मुखभेदं दृश्यते)

गोपिलः—कथं एदं संभावीअदि (कथमेतःसंभाव्यते)।

विदूषकः—स बह्मणो खत्तो अ राआ इसी अ
अच्छामालाधारी धणुअधरो अ । अग्गदेो
पुट्ठदेो अ देक्खइ । उभअदेो मुहाइं विणा
कथं एदं सकं (स ब्राह्मणः क्षत्रध्व राजा ऋषिध्व
अथमात्राधारी धनुर्ध्व । अमृतः पृष्ठतध्व पश्यति । उभयतो
मुखे विना कथमेतच्छक्यम् ।)

गोपिलः—देहिं मुहेहिं किं करेदि
(शम्भ्यां मुक्ताभ्यां किं करोति)

विदूषकः—एक्रेण वेदं पठदि अत्रेण गार्त्तं देदि ।
(एकेन वेद पठति । अपरेण गार्त्तं ददाति) ।

गोपिलः—चउहिं हत्थेहिं किं करेदि ।
(चतुर्भिर्हस्तै किं करोति)

विदूषकः—देहिं बह्वकम्मं करेदि देहिं जुद्धं ।
(द्वाभ्यां ब्रह्मकर्म करोति द्वाभ्यां युद्धम्) ।

गोपिलः—चउव्भुजो केवलं भअवं णाराअणो
ज्जेव सुणीअदि (चतुर्भुजं केवलं भगवान्नाारायण एव
श्रूयते) ।

विदूषकः—भअवदो णाराअणस्स चत्तारो हत्था
सरीराह एकस्सिं भाअम्मि सुहं उण एकं
ज्जेव । इमस्स दोसुं भाएसुं दोणि दोणि
हत्थाओ (भगवतो नारायणस्य चत्वारो हस्ता शरीरस्यैक-
स्मिन्भाग एव मुखे पुनरेकमेव । अस्य द्वयोर्भागयोर्द्वौ द्वौ हस्तौ) ।

गोपिलः—तुए दिट्ठो एवं सो (लया दृष्ट एव स) ।

विदूषकः—अले मुखे ण दिट्ठो ण सुदो
सुदं कखु दिट्ठादो पमाणदमं भोदि (अरे मुखे
न दृष्टः श्रुतो ननु । श्रुतं खलु दृष्टात् प्रमाणतरं भवति)

(ततः प्रविशत्यासनस्थो विश्वामित्रः)

विश्वामित्रः—

यज्ञरक्षापदेशेन याचे रामं महीपतिम् ।

समास्त्रवेदो येनेत्थं सुपात्रनिहितो भवेत् ॥१॥

(प्रविश्य)

सुमन्त्रः—भगवन्नमस्ते ।

विश्वामित्रः—यज्ञो लभस्व ।

सुमन्त्रः—भगवन् भवदाशिषा कृतकृत्यो बुभू-
पुर्महाराज इत एति ।

विश्वामित्रः—अहं महाराज्ञ^(१) आगमनं पालयामि ।

(ततः प्रविशन्ति महाराजो वशिष्ठ. कुमारा विदुषकेनवे च पुरपा)

राजा—सावित्रो दशरथस्तपोधनं महामहसं वि-
श्वामित्रमभिवादयते

विश्वामित्र—(३) अनामययशस्ती लभस्व ।

राजा—उपोष्यविश्यैवाशीर्वर्षे^(२) करोतु भगवान् ।

(1) See note 1 Act 2 (2) द्यूगपसर्गपूर्वो त्रिशता

राजायणे यनेऽप्रोऽयुक्ता दृश्यते । यथा " व्यवस्यत प्रायमुपोषवे-

पुगानिऽयज्ञां सुवे यत्र वाञ्छे " (४।२०।२६)

विश्वामित्रः—

देवत्वं पालकत्वं च राजत्वे तव सर्वदा ॥

उत्तिष्ठेयं कथं नाहं त्वां सभाजयितुं सखे ॥२॥

राजा—

यः कश्चिन्मयि वर्तते गुणलवश्चेत्तत्र

हेतुर्भवान् ।

क्वाहं मन्दमतिः क्व चागमतपःशौर्याश्र-

यास्त्वादृशाः ॥

अर्ह्या मे मुनयो जितान्तरमलाः सर्वे

निरस्तैषणाः ।

शक्रस्यापि सदार्हतस्तव कथं कार्या मया

नार्हणाः ॥३॥^(३)

भवत्युत्तिष्ठति कथं मां सभाजयितुं प्रभो ॥

उत्तिष्ठमाना जगति भविष्यामस्वकसु ॥५॥

तदुपविश्यताम् ।

(३) अन्ये मुनयस्तु—ब्रह्मनामहन्ते । भवतस्त्वर्हणाः (अनेकाः)

मया कार्याः ।

विश्वामित्रः—(वशिष्ठं प्रति) महर्षे नमस्ते ।

वशिष्ठः—

तपसो ब्रह्मतां लब्ध्वा त्वया लब्धा-महार्हणा ॥
प्रतिप्रणतिरेषा मे गृह्यतां मनसा कृता ॥५॥

उपविश्यताम् । (विश्वामित्र उपविशति)

कुमाराः—सावित्रो वयमाभिवादयामहे भगवन्तम् ।
(पादो द्युशन्ति ततः सर्वे विश्वामित्रं प्रणमन्ति)

विश्वामित्रः—अप्रतिरथा दीर्घायुषा लोकप्रणय-
भाजो भूयास्त । अन्येषां भद्रमस्तु । सर्व
उपविशन्तु । (सर्व उपविशन्ति)

राजा—अपि निष्प्रत्यूहास्तपःक्रियाः ।
विश्वामित्रः—

यथा पौरा धर्मपराः सुखिनोऽत्र नृपे त्वयि ॥

तथा तपोवनेऽस्माकं निष्प्रत्यूहास्तपःक्रियाः ॥६॥

वशिष्ठः—

स्वधर्मं रक्षति नृपे कुतोस्त्वकुशलं नृणाम् ॥

निर्वाते दीपनिर्वाणं सति स्नेहे कथं भवेत् ॥७॥

विश्वामित्रः—(सगर्वम्)

इन्द्रादयो राज्यमकण्टकं स्वं

कर्तुं क्षितीशान् वृणते सहायान् ॥

विना सहायं परिपूरयन्ति

तपस्विनः कर्म तपोमहिम्ना ॥८॥⁽⁴⁾

+ (विनिवय सगतम्) स्वेष्टविरोधि मयाभिदितम् ।

(प्रशंसाम्) भवतु एवं वक्ष्ये ।

तपोविघ्नविघाताय त्वां याचिष्ये किमप्यहम् ॥

राजा—

आज्ञापनीयास्तु वयं भवद्भिर्ऋषिभिः सदा ॥९॥

विश्वामित्रः—(वशिष्ठ प्रति) भगवन् अनन्तरब्र-

ह्मकुल इमे महाराजदशरथस्य चत्वारः कुमारा

विधिज्ञेन भवतैवोपनिता इति तु नैव

प्रष्टव्यम् ।

(4) cf " स्वाधीनकुशला सिद्धिमन्त " Shakuntala.

+ इत आरम्य नवमश्लोकान्न पाठो नास्ति 'ख' पुस्तके ।

शस्त्रास्त्रविद्या निखिला गृहीता-

ऽस्माभिर्महाराजपदप्रसादात् ॥

नित्यं च तस्या गुणनं करोति ।

बलाधिकारी विजय^(९) प्रतीतः

॥१५॥

विश्वामित्रः—

शास्त्रं शस्त्रं ज्ञेयमस्तीह यद्यत् ।

सर्वं ज्ञातं केन तत्स्यान्नरेण ॥

+श्रुत्वा वाक्यं कुम्भजोऽपात्समुद्रम् ।

दृष्ट्वा कार्यो निर्णयो नीरराशिम्

॥१५॥

(९) अत्र विजयो बलाधिकारोऽस्युक्तः । किन्तु वाल्मीकीये रामायणे

राज्ञो दशरथस्याष्टसु-भ्रमात्येषु तस्य नामोक्तम्--॥ यथा-

"अष्टौ बभूवुर्वृषतेस्तस्यामात्या यशस्विनः ॥

शुचयश्चानुरक्ताश्चा राजकृत्येषु नित्यशः ॥२॥

"घृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः ॥

अशोकौ मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥३॥ "

वाल्मीके द्वितीयसर्गे ॥

+ श्रुत्वा 'स'

तथापि वत्स ते रामे भक्तिर्या तां स्तवाम्यहम् ।
स्नेहो भक्तिः स्वता चैव यत्र स्युस्तत्र वै गुणाः ॥१६॥

अथ शास्त्रशास्त्रव्यवहारानुभवः कथं क्व च
क्रियते ।

यतः—अनुभवेन विनाधिगतं श्रुतम् ।

भवति नैव नृणामुपकारकम् ॥

दधनि वर्तत एव हविः पुनः ।

न मथनेन विना तदवाप्यते ॥१७॥

विदूषकः—मह उण दही रोअदि । दहिम्मि
भक्खिदे ताह घिअं भक्खिदं भोदि ज्जेव
(मद्वे पुनर्दधि रोचते । दधि भक्षिते तस्य घृत भक्षित भवयेव ।

रामः—रूपं द्रव्यं वास्ति वस्त्वित्यजस्रम्⁽¹⁰⁾ ।

वाक्ये शक्तिर्वा पदे ऽन्यच्च सर्वम्⁽¹¹⁾

(10) अथ राद्वन्त पूर्वेषा वैयाकरणाना विचार्यमाणतामापत ।
तथा च पातञ्जले महाभाष्ये— किं पुनरावृत्ति पदार्थ
आहोस्विद्द्रव्यम् । ” इत्यादि ।

(11) अथ स्फे टिनार । वाक्यपदीयमञ्जूपादिषु विरुत ॥

वादं कुर्मो मित्रभूयं विनेत्रा⁽¹²⁾ ।

तेनास्माकं शास्त्रमेति प्रकाशम् ॥१८॥

अपि च-चलन्ति पत्राणि महीरुहस्य ।

विद्ध्वा रजः⁽¹³⁾ कृत्य शिला विशालाः॥

दग्ध्वा तरून् शास्त्रमथास्त्रमेवम् ।

कुर्मोऽनुभूतं निकषा पुरं स्वाम् ॥१९॥

विश्वामित्रः—

यथा सविनया स्पष्टा प्रगल्भा च सरस्वती ॥

तथा शास्त्राणि वः सन्ति⁽¹⁴⁾ ज्ञातानीति न संशये २०

किन्तु वः शास्त्रवेदस्य नेयमभ्यासपद्धतिः ॥

अशास्त्रदुदले विद्धे केव स्याद्वन्विता स्तुता ॥२१॥

विदूषकः—णूंणं रुक्खपत्तेसुं विद्धेसुं किं-भवे ।

जइ सुक्खरुक्खसाहा भग्गा भवे ता महा-

णसलाहस्स सुक्खं अगिगकट्टं लद्धं भवे

(12) विनेत्रा गुरुणेऽर्थः ।

(13) अत्र रज. शब्दस्यार्था गतिसंज्ञा मन्तव्या ।

(14) सन्तीति शास्त्रस्य श्रौतस्य प्रथमाचहुवचनमाभाति ।

(नूनं वृक्षपत्रेण विद्वेषु किं भवेत् । यदि शुक्रजः शागा भग्नः
भवेत्तर्हि महानसलाभाय शुक्रमग्निकंष्टं लब्धं भवेत्) ।

राजा—अवित्तथमाह भगवान् विश्वामित्रः ।
अत एवाहं कदापि मृगयायै कुमारान्वनं
नेष्यामि ।

विश्वामित्रः—

वन्याः केसरिणो गजाश्च महिषा ऋक्षा मृगाश्चेतरे+ ।
किं कुर्वन्ति नृणामनिष्टमवला ये नैव ते शत्रवः ॥

राजा—तेपि गवादीन् शस्यानि च हिंसन्ति ।

विश्वामित्रः—

ते दण्ड्या* भवतेह किन्तु बलिनो धर्मप्रजापीडनम् ।

कुर्वन्तो त्रिविधास्त्रवेदकुशला ये तान्पुनर्हन्तु कः २२

प्रकृतीस्ते पीडयन्ति धर्मं लुम्पन्ति ये सताम् ॥

महाबलान् शस्त्रवतस्ताञ्जानास्यसुरान्न किम् ॥२३॥

तावन्ति कुमारेभ्यो दत्तानि । रामश्च तानि
सम्यक् प्रयुङ्क्ते । द्वे अस्त्रे मया श्रुते
नाधिगते च ।

विश्वामित्रः—अपि ते महार्हे ।

राजा—वाढम् । जृम्भकास्त्रं ब्रह्मास्त्रं च ।

विश्वामित्रः—ब्रह्मास्त्रवित्तमोऽत्र भगवान् वशिष्ठः ।

वशिष्ठः—सर्वास्त्रसंहारं तेन कर्तुं शक्नोमि न
च तत् प्रयोक्तुम् ।

विश्वामित्रः—ब्रह्मत्वमवाप्योभयं तस्य जानामि ।

राजा—जृम्भकास्त्रविदपि भवान् ।

विश्वामित्रः—वाढम् ।

राजा—तदत्र कियन्तमपि कालं स्थित्वा कुमा-
रास्ते अस्त्रे अध्यापनीयाः ।

विश्वामित्रः—विरुद्धक्रममेतत्* ।

राजा—कथमिव ।

* विरुद्धमेतत् 'स'

विश्वामित्रः—

अर्थी याति गृहं दातुर्न दातार्थिगृहं पुनः ॥
तृपातौ याति सरितं न सरित्पितं नरम् ॥२७॥

राजा—अस्माकं गृहं तु भवतः स्वमेव । वयं
प्रणतिभिर्भवन्तमत्र रे।स्यामहे ।

विश्वामित्रः—नानाव्यवहाराकुलेषु राज्ञां वान्-
वेश्मसु त्यक्तप्रासादनिवासा मादृशा वन्य-
लाशिनेो व्रतपरम्परासिता ब्रह्मविचारनिहिन्-
मनसो द्वित्राण्येवाहानि कथमपि स्थान्-
शक्नुवन्ति । गृहस्थानां वेश्मानि स्वान्-
धव्यापारैस्तपोब्रह्मपराणां क्रियासु नैकान्त-
खमावहन्ति । स्वायत्तोद्वेगेषु निर्जनेष्वपि वसन्तां
तापसानां परिचर्या गृहस्थैर्न कर्तुं प्रभूयते ।
तापसान्न राजसम्पदं शक्नोति ।

वयं पुत्रैर्भृत्यैः सचिवबलपैश्चापि भगवन् (17) -
 पृथुः प्रासादोऽयं प्रियमुपवनं वाहनगणः ॥
 धनं कोपे यच्चान्यदपि मम मूर्धा परिणतः ।
 न रोद्धुं शक्तं तत्कमपि समयं त्वामुरुदयम् ॥३०॥
 विश्वामित्रः—

रुद्रस्वेदं मुनिमनो वीरपाणिं (18) रमारुचिम् ।
 बलवित्तादिसम्पत्त्या न वद्धुं कोपि शक्नुयात् ॥३१॥
 वशिष्ठः—युक्तिज्ञास्तत्सर्वं वध्नन्त्येव—
 गन्धाश्मा (19) चपलं रुन्धे भक्तिर्मुनिमनः शुभा ।
 प्रणतिर्वीरपाणिं च दाक्षिण्यं रमणीरुचिम् ॥३२॥
 विश्वामित्रः—किन्तु प्रकृतैः प्रासादवासे न
 गुणमावक्ष्यति । यतो देशः कालो पात्रं च
 वस्तुगुणविकासकारणानि यतः—

(17) cf. " एते वयमगो दारा कथेयं कुठजावितम् ॥
 नूत येनात्र व कार्यमनास्था वाह्यवस्तुषु ॥ "

(18) अत्र रमणीशब्को रमाशब्द । (19) चपलं पारेदम् ।
 Kumarasambhava'

विकसति सरसि सरोजम् ।

सलयाद्रौ चन्दनं भाति²⁰ ॥

एवं खलु वस्तूनि ।

वर्धन्ते निजस्थानेषु ॥ ३३ ॥

अपि च—फुल्लति मंघुनि पलाशो

नृत्यति वर्षासु वर्हिणो भूयः ॥

कूजति शरदि मरालः ।

काले सर्वं गुणं धत्ते ॥ ३४ ॥

राजा—तर्हि कुमार इमे द्वे अस्त्रे अज्ञात्वै-
वाहमिव स्थास्यन्ति रणेषु ।

विश्वामित्रः—नैवं यथा भवानाह ।

राजा—कथं तर्हि ।

विश्वामित्रः—यदि मम याचना मोघा न स्या-
त्किमपि त्वां याचे ।

(20) तत्रैवाधिकं वृद्धमत, एव शोभा भजती वर्ध ।

राजा—

यदस्ति मम सर्वमस्तु तव तच्चरं वाऽचरम् ।
 न वस्तु निजमत्र कोपि मनुजः परं याचते ॥
 गृहाण यद्भीषितं तव सखे विनैवार्थनाम् ।
 धिगस्तु तमवेत्यथोर्थितमरं न दत्ते मुदा⁽²¹⁾ ॥३५॥
 यियात्रिषितमेवं त्वं यदि नैव वदेर्लघु ॥
 आरोपितं यत्कार्पण्यं त्वया मयि तदर्दति⁽²²⁾ ॥३६॥
 विश्वामित्रः—भवतु यद्याचे तद्गृहीत्वा शीघ्रं
 वनं यामि ।

राजा—आज्ञापयतु भवान्

विश्वामित्रः—रामं याचे—

राजा—किमर्थ—

(21) “ त धिगस्तु कल्यत्रपि वान्छाम् ।
 भार्थेवागवसर सहते य ॥ ”
 (नैषधोयचरिते ५। ८३)

(22) कुतं करोति यर्थ । धानूनामनेकार्थं वा

विश्वामित्रः--विविदिषति फलं* नार्थितो दातुकामः॥

राजा--तद्वक्तव्यं धनादेः†--

विश्वामित्रः--न हि धनमृपयो मादृशाः प्रार्थयन्ते ॥

राजा--रामस्त्वात्मैव मेऽयं--

विश्वामित्रः--भवति हि महतां कापि नात्माप्यदेयः॥

राजा--रामं मां चाप्यरण्यं नय--

विश्वामित्रः--स इह तवान्यो निषेधप्रकारः ॥३७॥

राजा--विनैव कारणं रामं वनं प्रेष्य त्वया सह ॥

कथं जीवामि जरसा परिभूतो गृहे वसन् ॥३८॥

विश्वामित्रः--विनैव कारणमिति न वक्तुमुचितम् ॥

राजा--ज्ञापयतु तर्हि भवान् ।

विश्वामित्रः--अहं दशदिनसमाप्यं यज्ञं करिष्ये ।

वसिष्ठः--कः कालेयं श्रोतानां यज्ञानाम् ।

* 'विविदिषति फले' 'स'

† 'धनादौ' 'स'

‡ 'श्रोतानां' नास्ति 'स' पुस्तके ।

विश्वामित्रः—

यज्ञं दानं तपश्चैव कार्यं सर्वेण सर्वदा ।
 कालस्तु विहितस्तेभ्यो सदा ये कर्तुमक्षमाः ॥३९॥
 ततश्च विना शस्त्रज्ञसहायं न तं कर्तुं पारयामि ।
 सर्वशस्त्रविद्रामो यज्ञमविघ्नं मे करिष्यति ।

राजा—कुतो विघ्नानां सम्भवः ।

विश्वामित्रः—सुवाहुमारीचप्रमुखा राक्षसा नित्यं
 मम यज्ञविघ्नकारिणः ।

राजा—

अहं तर्हि तान् हन्तुं ससैन्यो भवन्तमनुयामि ।

विश्वामित्रः—राम एव तच्छक्नोति नान्यः ।

राजा—रक्षांसि निर्दयमनांसि महाबलानि ।

रामस्य रागपद्वी मृदु चैव चेतः(23) ॥

(23) नाट्यशास्त्रटीकायामभिनवभाष्यामभिनवगुप्तेन भासस्य
 पद्यमेकमुद्धृतम् । तस्य द्वितीय. पद्योऽस्य पद्यस्य द्वितीयपादेन
 संबद्धं तपथा—

सिद्धं कथं भवतु तेऽध्वररक्षणं तत् ।

शक्या हि नैव वनजेन वनाग्निशान्तिः ॥४०॥

विश्वामित्रः—

यथा वा ऋतेऽर्कः स्यात् त्रिभुवनतमोन्मूलनपटु-^{(14)*}

हरेः पोतः कुर्यात्सकलमृगभीतिं च विपिने ॥

तथैवायं रामोऽसुरदवकृशानुः प्रभविता ।

वयो नैवापेक्ष्यं भवति महतामिद्धमहसाम् ॥४१॥

अथ च—

ये द्वे अस्त्रे पूर्वमुक्ते ते रामस्तत्र लप्स्यते ।

यज्ञान्ते दीयते प्रीत्या यत्तस्यास्ति फलं महत् ॥४२॥

राजा—अत्र भगवन्तं गुरुं प्रष्टुमिच्छामि । (वशिष्टं प्रते)

भगवन् तत्कथं कुर्यां यन्मयास्ति प्रतिश्रुतम् ।

पुत्रत्यागो धर्महानिरुभयं दुःसहं मम ॥४३॥

“त्रेतायुगं ..... तस्मिन् न वैधिली सा ।

रामस्य रागपदरी मृदु चास्य चेतः ॥”

(24) तमशब्दोऽत्राकारान्तः । See note 15. Act 4.

* ‘त्रिभुवनतमोनाशनपटुः’ ‘ख’

विश्वामित्रः—

राजसिंह प्रतिज्ञाहानिः पातकम् । मया सह
 रामं प्रेष्य न ते पुत्रत्यागो भवति । यतः—
 यथा तव प्रियो रामो मम प्रियतरस्तथा ॥
 अधीत्यास्त्राणि विद्याश्च त्वामुपैष्यति सत्वरम् ॥४४

वशिष्ठः—विश्वामित्रेण सह गमने नाहं रामस्य
 किमप्यनिष्टं पश्यामि । त्वया च प्रतिज्ञा न
 हातव्या । तद्देहि रामम् ।

राजा—एवं भवतु (रामं प्रति सगद्गदम्) वत्स राम
 भगवन्तमनुगच्छ ।

रामः—(नमस्य) यथाज्ञापयति महाराजः ।

लक्ष्मणः—(उत्थाय) महाराज गुरो भगवन् अह-
 मार्यमनुगन्तुमिच्छामि ।

स्तन्यं पीतं क्रीडितं मात्ररथे ।

लब्धा चाशीर्मन्त्रपूर्वं च ॥

एतत्सर्वं सार्धमार्येण जातम् ।

आगः किं मे यद्वनं याति सैकः^(२) ॥४५॥

विश्वामित्रः—रामं विना क्षणमपीह न तिष्ठसीति ।

जानामि तत्रमनुयाहि तमेधि वीरः

भारतशत्रुघ्नौ—आवां विहाय कथमद्य वनं प्रयात* ।

एतौ ततश्च वनमेव लघु ब्रजावः ॥४६॥

राजा—(मात्म) किं सर्वे कुमारं यास्यन्ति ।

वशिष्ठः—

विश्वामित्रेण साकं भो यातु रामः सलक्ष्मणः ।

इतरौ पितरं वृद्धं सेवेतामत्र सन्ततम् ॥४७॥

राजा—(नमुनी निमोच्य) एवं भवतु । लक्ष्मणोपि यातु ।

रामलक्ष्मणौ—किमधुनैव भगवता सह गन्तव्यम् ।

विदूषकः—(अपनार्थं राजनं प्रति) संपदं जेव गच्छदु

अअं दिग्घकुच्चो । जइ अअं चिट्ठदि रण्णीआओ

(२६) 'भोचिडेपे चे पादपुण्णम्' (पा० ६।१।१३४)

इति सूत्रेण सोर्धेपः ।

* 'प्रयातौ' 'ल'

वा मं वा णेदि । जइ रणीआओ णेदि
 ता एत्थ को मह मोदआईं दइस्सदि ।
 जइ मं णेदि रक्खसेहिं भक्खिदेो हेमि
 (साम्प्रनमेव गच्छ वयं दीर्घकूर्च । यद्ययं तिष्ठति राज्ञीर्वा मां वा नयति ।
 यदि राज्ञीर्नयति तदत्र को मह्यं मोदकान् दास्यति । यदि मा
 नयति राक्षसैर्भक्षितो भवामि) ।

विश्वामित्रः—आपृच्छथ मातृः सुहृदश्च कृत्वा ।

प्रस्थानकालेचितमङ्गलानि ॥

यास्याव आधाय हृदि प्रसादम् ।

(26) कल्पे वनं तत्स्वरयालमद्य ॥४६॥

रामलक्ष्मणौ—यथा भगवन्तः प्रसीदन्ति ।

राजा—अमात्य विश्राम्यन्त्विदानीं सर्वे । अह-

मपि पर्याकुलोऽन्तःपुरं गच्छामि । विजयेअन्तः-

पुरमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो महाराओ (इन इतो महाराजः)

(विश्वामित्रं विहाय सर्वे निष्क्रान्ताः)

(26) कल्पे—त्रः प्रातरित्यर्थः ।

विश्वामित्रः—प्रार्थितमवाप्यातीव प्रसन्नमद्य मे मनः

रामं कृत्वास्त्रप्रयोगेऽद्वितीयम् ।

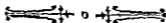
तेनोद्धृतान्⁽²⁷⁾ राक्षसान् घातयित्वा ॥

मन्दं दृष्ट्वा रावणस्य प्रभावम् ।

प्रीतिं लब्धा जातकार्यं मनो मे ॥४८॥

(निष्क्रान्त)

। इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(27) उद्धृतानुद्धृतानित्यर्थे ।

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(तत प्रविशन्ति त्रय ऋषिशिष्या)

एकः—

विश्वामित्रस्य विप्रर्षेः पूर्णो जातोऽद्य यः क्रतुः ।
फलं तस्यैतदभयाः संचरामस्तपोवने ॥ १ ॥

द्वितीयः—सखे शालङ्कायन शुभमेतद्यज्ञफलं
भगवतः । यतोऽद्य प्रतिपदिनं निर्भया वनाटनेन
गमयामः

शालङ्कायनः—गालव अत्र तपोवने मारीचाद्या
राक्षसा विश्वामित्रं विहाय नान्यानपीडयन् । तथा-
पि तत्पीडनमाशङ्कमाना वयं वनं नागाहिष्महि ।

तृतीयः—किं णिमित्तं वीसामित्तं जेव रक्-
खसाओ⁺ पीडीआ ण अपणाओ इसीओ
(किं निमित्त विश्वामित्रमेव राक्षसा अपीडयन्त्यावृषीन्)

गालवः—ताम्यायन, विश्वामित्रः पूर्वं क्षत्र

+ 'रक्खसा' 'ख'

आस । तपसा ब्रह्मर्षित्वमगमत् । ब्राह्मणास्त-
स्य भूयस्तपो न सहन्ते ।

ताम्यायनः—जइ चम्हणाओ* तस्स तवो ण सहें-
दि रक्खसाओ* तस्स तवो किं णिमित्तं विग्घंदि ।

(यदि ब्राह्मणास्तस्य तपो न सह ते राक्षसास्तस्य तप किं निमित्तं विग्नन्ति) ।

गालवः—ते राक्षसराजेन रावणेन विश्वामि-
त्रतपोविघाताय प्रेषिताः ।

ताम्यायनः—रावणो वि वीसामित्तं जेव कथं
कदत्थेदि (रावणोपि विश्वामित्रमेव कथं कदर्थयति)

गालवः—विश्वामित्रो ब्रह्मत्वे कियत्स्थास्यतीति ।

ताम्यायनः—कथं विअ । (कथमित्र)

गालवः—यदि कदर्थितो विश्वामित्रः कुप्येत⁽¹⁾

तदा तस्य शमप्रधानं ब्रह्मर्षित्तमुपहस्येत ।

ताम्यायनः—कथं सो ण सावेण रक्खसाओ
णियारेदि (कथं स न शापेन राक्षसान्निवारयति)

* चम्हणो 'ख' * 'रक्खमा' 'ख' (एवमपि बहुत्र)

(1) अ-ययोग्यकर्मार्थं अ। ननेवद्गम् See note 12 Act 3.

गालवः—वाढम् ।

लताया आदत्ते कुसुममपि यस्तत्र सदयः ।
वपुर्यस्य स्वेदं स्रवति सुरभिः स्वैरगमने ॥

शरैर्भिन्नाङ्गां तां व्यधित स च मारीचजननीम् ।
खरात्रक्षोघातानरुणदुरसा चाप्रचलितः ॥ ६ ॥

अतः—मृदुत्वं च खरत्वं च परमं दधतो हृदि
विचित्रंश्चरितैरेवं महान्तो गूढभावकाः ॥ ७ ॥

शालङ्कायनः—न केवलं दयया शौर्येण च स
श्लाघ्यः किन्तु सदागमा अप्यस्माकं सर्वेषामधी-
तमतिशयन्ति^(१) ऋषयस्तस्य श्रुतवत्त्वं स्तुवन्ति ।

ताम्यायनः—किं एत्थ थोदव्वं । सो रण्णो
पुत्तो । सआ पच्छभोअणभोत्ता दासेहिं सेविदेा
माआपिअरेहिं लालिदेा वेजेहिं किदस्सत्थोव-
चारो अणेएहिं गुरूहिं पेमेण अज्झाइदेा । ण
तं चितं जइ सो बहुविजा । अम्हे उण रेए

(१) अतिशयवन्दाशदावाक्तिम् ।

वि णिञ्चं गुरुणो सेवामो । भिक्षां मग्गामो ।
 जं जाव जादिसं लद्धं भोदि तेण जीवामो
 गुरुहिन्तो भाआमो कडे सेज्जामो अप्पं अज्झ-
 अणकालं लहामो । ता अम्हाणं अप्पा वि
 विज्जा तस्स बहुविज्जत्तणादो सिरिद्धा । इसीओ
 तस्स विज्जं ण थुवंदि राअपुत्तत्तणं थुवंदि ।

(किमत्र स्तोतव्यम् स राज पुत्र । सदा पश्यभोजनमोक्ता । दासैः
 सेवितः । मातापितृभ्यां लालितः । वैधै कृतस्वस्थोपचारः । अनेके-
 गुरुभिः प्रेम्णाऽध्यापितः । न तच्चित्रं यदि स बहुविधः । दयं पुन-
 रोगेपि नियं गुरुन्सेवामहे । भिक्षा याचामहे । यथावशात्तं कर्त्तुं
 भवति तेन जीवाम । गुरुभ्यो विभिमः । कटे शयन्हे । अण-
 मध्ययनकालं लहामहे । तदस्माकमग्गापि विद्या तस्य बहुविद्ध-
 ष्ठेषा (प्रशस्यतरो) । ऋषयस्तरय विद्यां नं स्तुवन्ति गन्धर्वैर्नृपैः)

गालवः—मूर्खं गुरवो नाधिक्षेप्याः ।

ताम्यायनः—सच्चं वअणं ण अविक्कन्ते नादि
 (सयं वचनं नाधिक्षेपो भवति)

+ 'न परिवादमर्हन्ति' 'स'

शालङ्कायनः—तथापि येन गुरूणां निन्दोद्भवे
त्तादृशं वचनं सत्यमपि न वक्तव्यं न च
श्रोतव्यम् । यतो गुरवो नाविचार्य किमपि
कुर्वन्ति ।

नाम्यायनः—ता गुरुओ स्सअं लाहं* अवेक-
खंदि ण गुणं (तद्गुणः स्वकं लाभमपेक्षन्ते न गुणम्)
गालवः—मूर्खं तव वचने नास्तिक्यम्^(२) । तन्न
वयं तच्छृणुमः ।

× ' महापुरिसं..... ..सेवं ' ' स्व ' ३

(२) नास्तिक्यशब्दे नास्तिकशब्दात्सिध्यति । नास्तिकशब्दश्चासत्ता-
र्थनास्तिकशब्दात् । " अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः " (पा० ४।४।६०)
इत्यनेन सूत्रेण ठकि कृते सिध्यति । असत्ता त्वत्र परलोकस्येति
प्रकृतार्थम् दर्शयति महोभाष्ये पतञ्जलिः । ततश्च नास्तिक्यं तचेन
परलोकमत्ता प्रयाह्यायने । योऽस्मिन्नेव जन्मनि समानानि कर्माणि
दृष्ट्वा फलवैषम्यं पश्यन्ति तैः पूर्वजन्मकृतकर्मपक्तिरूपं तत्फल
वैषम्यं मन्यताम् । साम्यायनः क्रियमाणान्येव कर्माणि पश्यति पूर्वा-
जितमुकमंफलात्राजपुरादीनीर्यति । पूर्वाजितान्यनुमानगम्यानि कर्माणि
न गगयति ततस्तस्य वचने नास्तिक्यमत्रोक्तम् ।

ताम्यायनः—सच्चं वअणं णिगहीदा णत्थिकं
 कहेंदि (सत्यं वचनं निगृहीता नास्तिवयं कथयन्ति)

शालङ्कायनः—अबोधहतबुद्धयो न शाम्यन्ति
 हेतुभिः (बिडोऽय) अहो रामलक्ष्मणाभ्यामनुगम्य-
 मानो भगवान् विश्वामित्र इत एवोभिगच्छति ।

गालवः—(दृष्ट्वा) सत्यम् । अद्य विश्वामित्रः
 उभाभ्यां राजसूनुभ्यामन्वितो ब्रह्मधामवान् ॥
 आयाति मूर्त्ता मन्येऽयं वेदः श्रुततपोन्वितः ॥९॥
 (इति शुद्धविष्णुम्भक (३))

(ततः प्रविशति रामलक्ष्मणाभ्यां सह विश्वामित्रः)

(३) शुद्धविष्णुम्भकलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

“ वृत्तवर्तिष्यमागानां कथांशानां निदर्शकः ॥

संक्षिप्तार्थस्तुविष्णुम्भ आदावहस्य दर्शिनः ॥ ५५ ॥

मन्येन मन्थमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ॥

शुद्धः स्यात्तः..... ॥ ५६ ॥

(परि० ६)

दिवचनं बहुवचनस्याप्युवलक्षणम् ।

विश्वामित्रः—वत्स राम लक्ष्मण—

विद्या अस्त्राणि मत्प्राप्य युवाभ्यां रक्षितः क्रतुः ॥

राक्षसेभ्यस्ततो जातं प्रसन्नं मम मानसम् ॥१०॥

अथ च—

उत्ते धान्ये हि सुक्षेत्रे मासाभ्यां शस्यमाप्यते ॥

दत्तमस्त्रं युवाभ्यां तु सद्यः प्रादात्फलं शुभम् ॥११॥

रामः—यन्मया भवदादिष्टं कृतं तदल्पमपि
भयता बहु मतमिति प्रसत्तिमेति मे मनः । गुरवो
हि बालानुत्साहयितुं विकृता अपि तेषां कृतीः
स्तुवन्ति ।

विश्वामित्रः—वीर त्वया प्रवलराक्षसघातमेतम् । ,

कृत्वाऽधुना दशमुखस्य विरूपिता श्रीः ॥

आसीन्मयापि तदशक्यमहो महीय-

स्तेजस्तवासुरबलान्तकृतोऽद्य दृष्टम् ॥१२॥

रामः—भवत एव तपोमहिमाऽभवत् ।

यदसुरा विशिखैर्निहता मया ॥

दुरभिगम्यवला वलिभिः क ते ।

क शिशुरस्मि मितास्त्रगतिः पुनः ॥१३॥

अरुणेन तमो भिन्नमिति लोके निगद्यते^(१) ।

किन्तु भास्करकर्मैतद्येनाग्रे निहितोऽरुणः ॥१४॥

विश्वामित्रः—वत्स नेदं तथा

रसाः सर्वे भूमौ मधुरलवणाद्यास्तु सततम् ।

ग्रहीतुं तान्सर्वान्प्रभवति न सर्वोपधिगणः ॥

यदिक्षौ माधुर्यं विकसति भुवस्तत्र महिमा ।

भवेत्तस्यैवायं न कटुतरुमातुश्च धरणेः ॥१५॥

अतोऽस्त्राणि मया यानि तुभ्यं दत्तानि तानि च ॥

महिमानं तवाश्रित्य प्राभूवन्नसुरक्षये ॥१६॥

(१) cf. " सिध्यन्ति कर्मसु महस्वपि यन्नियोज्याः ।

सम्माननागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ॥

किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता ।

ते चे सहस्रकिरणो घुरि नाकरिष्यत् " ॥

रामः—

भवतास्त्राणि दत्तानि लक्ष्मणस्तान्युपायुनक् ॥
तदस्थोपि स्थितस्तत्र यशःपात्रमहं कृतः ⁽⁵⁾ ॥१७॥

लक्ष्मणः—भगवन्—

अस्मद्यशोहेतुरभृद्भवान्यः ।
स मन्यते नो बहुमल्पमाजिम् ॥
आर्यस्तु कृत्वा महतां सुराणाम् ।
नाशं न तं स्वं कृतमाह वीरः ॥१८॥

भवतु एवम—

उभाभ्यामल्पमपि मे प्रशस्तं कर्म यच्छिशोः ॥
भवत्प्रेम न शौर्यं स्वं तन्मे मानप्रदं खलु ॥१९॥

(5) यद्यपि यज्ञपात्रप्रयोग एवोपपूर्वाद्युजेः परस्मैपदम् (पा० १।३।६४)
पाणिनिमित्तम् । अत्र तु— शस्त्रप्रयोगेऽपि परस्मैपदं विहितम् । मन्त्रव-
दशस्त्रप्रयोगे यज्ञपात्रप्रयोग इवेति प्रतीयमानत्वादुत्प्रेक्षा ।

× 'पात्रवमापितः' 'स्व'

+ 'बहु' 'स'

रामः—भगवतोक्तं रावणस्य श्रीविरूपितेति
तत्कथं सुवाहौ हते मारीचे च दूरं क्षिते सम्भवति ।

विश्वामित्रः—वत्स विविधशस्त्रास्त्रभृतो माया-
रूपो महाबलौ तौ वैवस्वतक्षत्रशासितायां भुवि
सेनानिवेशीकृततपोवनावत्रास्ताम् । तौ यो हनि-
ष्यति तस्मान्मे भयसम्भव इति रावणस्यासी-
न्निश्चितम् । किन्तु सुवाहौ हते रावणश्रियो
विरूपता तावती न यज्जीवन्नेव मारीचे दूरं
क्षिप्तस्तेन तस्या पाणिरेखोद्भवत्^(६) ।

रामः—स महाबल इति श्रूयते । तेनापि
योद्धव्यं भविष्यति ।

विश्वामित्रः—स नूनं महाबलः । ततश्च—

महाबलेषु दान्तेषु वीराणां त्वाद्दशां महः ॥

महतीं सविता कीर्त्तिं लघौ दान्ते न वीरता ॥२०

स त्वं च युद्धे वीरत्वं समये दशेषिष्यथः ॥

विरुद्धयोरेकमेव शिष्यते तेजसोः सतोः ॥२१॥

(६) 'पतिप्रो पाणिरेखा' (महाभाष्ये) ।

रामः--कदापि न मया स दृष्टो न विप्रकृतश्च
न च तेनाहं दृष्टो विप्रकृतश्च कथमावयोर्विरोधः।
विश्वामित्रः--आगः किं वारिदस्य ध्वनिमपि सहते

यन्मृगेन्द्रो न तस्य ।

कस्माद्धेतोः स एव द्विरदरिपुरिह
ख्यायतेरष्यराजः ॥

एवं वीरा महान्तः कचिदपि न
महोन्यस्य सोढुं समर्था-
स्तेषामेव स्वभावः कथमपि न

स तैर्जीवितैर्हीयते च(7) ॥ २२ ॥

(7) cf. " किमपेस्य फलं पयोधरान् । ध्वनतः प्रार्थयन्ने मृगाधिपः ॥
प्रवृत्ति खलु सा महोयसः । सहते नान्यसमुकृति यया ॥ "

(भारवि. २। २१)

" न तेजस्तेजस्वो प्रसृतमपरेषां विपहते ।

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनिय प्रादकृतकः ॥

मयूस्त्रैः श्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः ।

किमाग्नेयो प्रावा निवृत्त इव तेजांसि वमति ॥

(उत्तररामचरिते ६। १४)

रामः—आवयोर्युद्धं भवितेति भगवतोक्तम् ।
किं मध्यस्थीकृत्य तद्भविष्यति । कतरश्च जेष्यति
विश्वामित्रः—

युवयोर्धर्मवैषम्यं किमप्युद्भाव्य कारणम् ॥

युद्धं करिष्यति त्वं च जयं प्राप्तासि निश्चितम् ॥२३॥

रामः—कथं धर्मवैषम्यम् ।

विश्वामित्रः—रावणो राक्षसाधिपः । इक्ष्वाकु-
वंश्या वर्णाश्रमाणां रक्षितारः । स ऋषिभ्योपरा-
ध्यति । सूर्यमृषिपूजापराः । स बलदत्तो यूयं
विनीताः । युस्मासु धर्मप्राधान्यम् तस्मिन्स्वबल-
प्रकर्षप्राधान्यम् । स भ्रातृशत्रुर्यूयं सौभ्रात्रवन्तः ।
एतद्वैषम्यं युद्धमुद्भा वयिष्यति । तस्य भावास्तं
पराजितं त्वां च विजेतारं करिष्यन्ति ।

रामः—यदि तद्युद्धं भवेन्नूनं जयो मे तत्र
भविष्यति यतः

आशीर्गुरूणां प्रणयः प्रजाना-
सन्नाणि वो मन्त्रकृतामृषीणाम् ॥

साहायकं चालघु लक्ष्मणस्य ।

तत्सर्वमाप्त्वा नृ. कथं जयः स्यात् ॥२४॥

विश्वामित्रः—

लक्ष्मणेन सहैव त्वं परमं लप्ससे जयम् ॥

यस्मिन्नणे युशं स्यातं तत्र कालोपि निर्वलः ॥२५॥

किन्तु तव रावणस्य न्व युद्धं बहुं कालमपे-
क्षते । कारणमनुत्पाद्य न योद्धु संनद्धो भविष्यति
रावणः । नयविनयज्ञे भवति न लघु^(४) कारण-
मुत्पत्स्यते । सम्प्रति यत्कृतं भवता तेन परमा
शान्तिर्न केवलं तपस्विसु किन्तु मृगपक्षिवृक्ष-
लतासु चाजनि ॥

तथा च—पसन्ना निर्भया एते मुनीनां शिशवो वने ॥

क्रीडन्ति विहिते तेद्य रक्षोपाये महाबल ॥२६॥

प्रसन्नाः सरितश्चैता चलन्मीनमनोहराः ॥

तरङ्गहस्तैरिव या आह्वयन्ति च पश्य ताः ॥२७॥

(४) शीघ्रमन्यं वा ।

वृष्ट्येन्द्रोऽहरदुग्रतापमहरस्त्वं दैत्यविघ्नं वने ।
 धान्यं प्रोक्ष्यमगात्समृद्धिं ममला विद्यास्तथा मे त्वाया ।
 नैर्मल्यं सुखदं जलानि सरितां यातानि यत्साम्प्रतम् ।
 तन्मन्ये तव विक्रमेण धरणेर्जातु प्रसत्तिः परा ॥२८॥

रामः—अहो रामणीयता सम्प्रति तपोवनस्य—

शस्यानि वृक्षाः फलिनाः सरांसि च ।

दृष्टानि पूर्वं नगरान्तिके मया ॥

तान्येव सानन्दमदृष्टपूर्ववत् ।

पश्यामि रम्याणि तपोवनेऽधुना ॥२९॥

विश्वामित्रः—नगरादिषु रम्यत्वं कृत्रिमं न च
 सर्वभोग्यं ततो न यथार्थम् । यतः—

आरामेषु महीभृतां क्षितिरुहा

यत्नेन संवर्धिताः ।

शैलूषा इव ते भजन्ति विहितां (९)

शोभां वृतिष्वासिन्नाः^(१०) ॥

रुध्यन्ते न मृगा अपीह विपिने

पत्राद्यदन्तः पुनः ।

सर्वैऽरण्यसदे यथारुचि फलान्यादातु-

मीशाः स्वयम् ॥ ३० ॥

तथा चात्र-शस्यान्युदाराः क्षमिणः कृषीवलाः ।

क्षेत्रेषुमेतान्न मृगान्निरासते ॥

दूरे वसन्तो नगराच्च सन्ततम् ।

पणन्ति नात्रं लघुलब्धतोपिताः ॥३१॥

लक्ष्मणः—सम्यगाह भगवान् ।

यस्तुङ्गसौधेषु पुरेषु नित्यम् ।

कलाप्रधानानि सुखानि भुङ्क्ते ॥

अस्पृष्टवैरस्य निसर्गजस्य ।

न वन्यसौख्यस्य सुखं स वेत्ति ॥ ३२ ॥

(९) कृप्रेमाम् । (१०) स्थापिताः । यद्वा वा समन्तात् सिता चद्राः ।
विम् बन्धने— अत्र नित्योत्तं रूपम् ॥

पुरेषु कृत्रिमं सर्वं तत्समत्सरमाविलम् ॥
अत्र वास्तविकं प्रेम्णा रम्यं प्रकृतिशोभितम् ॥३३॥
रामः—वालार्कविम्ब⁽¹¹⁾ सुषमं विमलं सरोम्भः ।

कान्तं च विष्णुपदमस्तसमस्तमेघम् ॥

नूनं निराशयमहामुनिचित्तकल्पे ।

रम्यश्रियो विनिमयं कुरुतोऽधुनैते ॥३४॥

विश्वामित्रः—इदमपि रम्यम् यथा—

काष्ठा आसन्मलिनवदनाः प्रेषिते भर्तरीव ।

मोदं याता गगनमणिना धूमयेनो निरस्ते ॥

नयः स्वच्छाः विकचकमलप्रेक्षणा वीचिहस्तैः ।⁽¹²⁾

स्रस्तं रोधःपटमनलसा लब्धुकामा इवैताः ॥३५॥

रामः—अथ च

स्वच्छे सरस्ययमुदीर्णविकासिविम्बः ।

चित्ते मुनेरिव चकास्ति नवो विवस्वान् ॥

(11) विम्बशब्दोऽत्र प्रतिविम्बपर्याय ॥

(12) नदीषु कपटोपति कविसमयप्रसिद्धा ।

तीरेषु तस्य सरसो विहगाः प्रसन्नाः
 हिंसादिदोषरहिता इव युक्तभावाः⁽¹³⁾ ॥३६॥
 लक्ष्मणः*—नूनं रमणीयमेतत्सरः ।
 सरस्यगाधसलिले राजन्ते मानसौकसः ॥
 रसपूर्णं कवेश्चित्ते नवा भावा इवोज्ज्वलाः ॥३७॥
 रामः—सम्प्रति युक्तमेववेदम् ।
 केकाभिर्यैः स्वागतं धूमयोनेः ।
 कृत्वा च्छन्ने भास्करे नृत्तमुत्कैः ॥
 मेघापाये दीप्यमाने दिनेशे ।
 निष्पक्षत्वं न्याय्यमेवाद्य तेषाम् ॥३८॥
 विश्वामित्रः—वत्सो पश्यतं भूयः शरदः शोभाम्
 मन्त्रोऽभवत्प्रवलशत्रुघनान्धकारे ।
 निर्भर्त्सितः स्तनितचञ्चरुदोसिमिश्र ॥
 सौन्द्यादितो विमलविष्णुपदे विराजन् ।
 काशैः शरत्तमिह वीजयति ग्रहेशम् ॥३९॥

(13) युक्त्ययोगिना भावा । × इय लक्ष्मणोक्तिर्नास्ति 'स्व' पुस्तके ।

अथ च—निर्वारिदे व्योम्नि विराजमानम् ।

भृपं जितारं स्वनृपासनस्थम् + ॥

प्रजा इवोत्काः सरितः सरस्यः ।

नेत्रैरिवाब्जैरवलोकयन्ति ॥४०॥

एवं युवाभ्यां तपोवनस्य शरत्सुषमा सा-
क्षात्कृता । अतिरम्यत्वात्प्रत्यहं नवेवैषा । किन्तु
तपोवनान्तिके वन्यघोषा अपि द्रष्टव्याः । नेमे
नगरान्तिकघोषवद्ब्यवहारभूमयः । अत्रारण्यमृ-
गसमानवृत्तिर्ग्राम्यजनोऽदर्शितधर्मोपि न धर्मम-
तिक्रामति । न कलहा न परस्वेच्छा । सर्वदाति-
थ्यपरा ग्राम्यस्त्रियः । अपकारान् विस्मरन्ति सर्वे ।
दृष्ट्वा त्वामभिनन्दिष्यन्ति ।

रामः—अपरिहार्यं तादृशानामवलोकनम् ।

लक्ष्मणः—वनशोभाकृष्टमनोदेहा वयं दूरं
समायाताः । सम्प्रति निसर्गजार्जवानुकृततप-

स्विचरितान् भगवता वर्णितान् प्रत्यक्षान् कर्तुं
गच्छामः ॥

(सर्वे परिक्रामन्ति)

लक्ष्मणः—(पश्यन्) आर्य पश्य ।

शस्यभारनता एते कलमा हेमकांतयः ॥

ददतीवोपायनानि मात्रे क्षेत्रभुवे मुदा ॥४१॥

विश्वामित्रः—पश्यतं पुरः स्थितं कृषीवलम् ॥

क्षेत्रं कृष्टं हलेन प्रथममकठिनं

वीजरोहस्य योग्यम् ॥

कृत्वा प्रक्षिप्य धान्यं प्रकृतिवशभवांस्तत्र
चोत्पाट्य घासान् ॥

रक्षित्वाहर्निशं तच्छ्रमसुकृतफलं शस्य-
माप्त्वा प्रकामम् ।

क्षेत्राजीवो मघोनः सुखमपि तृणवन्मन्यते
सम्प्रतं सः ॥ ४२ ॥

ततश्च सः—देवान् पितॄन् नरपतिं सुहृदोऽतिथींश्च ।

कृत्वा यथास्वमथ धान्यविभागभाजः ॥

भूयो भुवि प्रचुरशस्यमिहेच्छमानः⁽¹⁴⁾ ॥

गोपायिता निजकलत्रशिशून् प्रसन्नः* ॥४३॥

लक्ष्मणः—अहो श्लाघनीयवृत्तय इमे कृपीवलाः

विश्वामित्रः—वाढम् । यतः—

गणयन्तः श्रमं नैव देवायत्तफलाः सदा ।

लब्धेन तुष्टा अधुद्राः सर्वजीवितहेतवः ॥४४॥

अथ च—

एषां क्षेत्रं कर्मभूमिर्दारयोतादिकं जगत् ।

बन्धवः सततं गावो धर्मोऽभ्यागतपूजनम् ॥४५॥

रामः—यथेमे जीवन्ति श्रमफलभुजोस्तान्तरमलाः।

परस्तोपश्रैषां भवति विभवैरत्र लघुभिः ॥

(14) अत्र शानन् प्रत्ययो न किन्तु चानश् (पा० ३।२।१२९)

इच्छां कर्तुं शोचप्रत्यास्तोनीच्छमान । 'ताच्छोन्यं त स्वभावः' इति

वृत्तिकृन् । शानच् स्वप्न मस्येय न । इच्छते. परस्मैतदित्यात् ॥

* 'पुनश्च' 'स्व'

मनो वैरास्पृष्टं न गुरुकलहा नामिषरुचिः (15)

पुरे चैतत्सर्वं नयतु मनुजं पूज्यपदवीम् ॥४६॥

बहुगुणा अपीमे स्वान् लघून्नेत्र मन्यन्ते ।
अहमिच्छामि नगरमेतेषां बहून्नयेग्रम् । येन
नगराणि निर्जितनाकपुराणि तपोवनकल्पानि
भविष्यन्ति ।

विश्वामित्रः--नगरेषु वसतामेषां सर्वे गुणा
नष्टा भविष्यन्ति एते तत्र कृषिकर्म विस्मरि-
ष्यन्ति । येऽत्र स्वान् लघून्मन्यन्ते त एव तत्र
काले राज्ञोपि स्वेभ्यो लघीयसो मंस्यन्ते ।
अत्राभ्यागतसेवापरास्तत्र स्वानेव पूज्यतमान्मा-
नयिष्यन्ति । एतेषु नगरदोषाः स्फारी भविष्य-
न्ति । यस्य यः सहजो निवासो यत्सहजं कर्म
तत्रैव तद्गुणतामावहति । मानमर्हन्त्येतेऽत्र
निवसन्तः स्वं कर्मात्यजन्तो न बह्वभीप्सन्तश्च ।

(15) आमिषशब्दोऽत्र भोग्यवस्तु (luxury) पर्याय । न तु मांस-
पदम् । तथा च केशवः "आमिषं त्वरियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि"

केवलं राजतः पौरेभ्यश्च नेमे कदर्थनमाप्नुयु-
रित्येव महाराजेन त्वया च यतितव्यम् ।

रामः—भगवान् परिणामदर्शी । स्थायि सुखं
सर्वेषामिच्छति ।

लक्ष्मणः—भगवन् ग्राम्यगुणकर्मव्यवहारान्व-
नशोभासनाथान् चिरं द्रष्टुमिच्छामि । सर्वमेत-
न्नवमिव पश्यतो मे चक्षुर्मानसानि न परां
तृप्तिमाप्तानि । किन्तु भगवत उटजाहूरमागता
वयमस्ताद्रिशिखरन्यस्तपदे भगवान्दिवाकरश्च-
रमं स्वप्रभुत्वं श्वः पुनरुदेतुं दर्शयति ।

करा महीभृतो मूर्ध्नि अस्तमप्येष्यतो रवेः ॥

मन्दतेजा अपि महान्महत्वं स्वं जहाति न ॥४७॥

ततश्च श्वो भूयोऽत्र ग्राम्यां शोभां द्रक्ष्यामः
सम्प्रत्युटजगमनमेवोचितं मन्ये ।

विश्वामित्रः—नगरनिवासिभ्यां युवाभ्यां ग्राम्य-
शोभा सदैव नेव्यतामावक्ष्यति । न च प्रत्य-

हमत्रागन्तुं शक्यते । ततस्तूर्णमत्रैव कुल्यायां
सांध्यं कर्म समाप्यानुभूयतां ग्राम्याणामातिथ्यम् ।
नीयतामत्रैव रात्रिः ।

रामलक्ष्मणौ—यथा भगवन्तः प्रसीदन्ति ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

रामः—अहो रम्यदृश्यमिदं गवां प्रत्यागमनं वनात् ।

गत्या पवित्रं विपिनं विधाय ।

जग्ध्वा प्रकामं रसमोषधीनाम् ॥

वत्सान्पयः पाययितुं दिनान्ते ।

गावः समायान्ति शनैर्गृहाणि ॥४८॥

लक्ष्मणः—आर्य सम्यगाह भवान्—

उत्कण्ठिताः सुतवपुःपरिलेढुमेताः ।

ऊधोभरेण लघु धावितुमक्षमाश्च ॥

स्वैरं व्रजे निहितदृष्टय आपतन्ति ।

गावः समुन्नतविषाणविलोकनीयाः ॥४९॥

रामः—तथा च—

वत्सा उत्प्लुत्य यान्ति त्वरितमभिगतां
मातरं वीक्ष्य गोष्ठे ।

दृष्ट्वेत्थं तान् घटोर्ध्वः प्रणयमिव पयः
स्त्रावयन्ति स्तनेभ्यः ॥

अन्योन्येभ्यः प्रकृष्टं सुखदमिह पुरु प्रेम
दृश्यं पशूनाम् ।

यस्मिन्नैव क्वचित्ताः किमपि फलमिमाः
कामयन्ते सुतेभ्यः ॥५०॥

विश्वामित्रः—(अप्रतोवञ्जेभ्यः) एषा कापि वृद्धा
गोपिका क्षेत्राच्छस्यघासादि वत्सेभ्य आनयन्ती
जवेनेत एति । तदस्या गृहप्रवृत्तिमेनां पृच्छामि ।

(ततः प्रविशति वृद्धगोपिका)

वेश्वामित्रः—(उपसृ ५) वृद्धे स्वस्ति ।

वृद्धा—इति णमोदे (रूपे नमस्ते)

विश्वामित्रः—अपि क्षेमं तव गृहे ।

वृद्धा—सर्व्वं मह धरामि खेमं । मह पुत्ताण

पिदा पुतवहुं आणेहुं अण्णं गामं गदे । पुत्तो
 खेत्तम्मि समाहिदाणं सस्साणं रक्खं करेदि ।
 पउत्ता घरकम्मे लग्गा । आअच्छदु भवं अज्ज
 मह घरं पवित्तं (!) करीअदु (विष्णोऽय) एदे कस्स
 कुमारा रमणीआ एदाणं आकिदी (सर्वं मम
 गृहे क्षेपम् । मम पुत्राणा पिता पुत्रवधूमनितुग्न्यं ग्रामं गतः ।
 पुत्र क्षेत्रे समाहृतानां सत्यानां रक्षां करोति । पौत्रा गृहकर्मणि
 लयाः । आगच्छतु भवान्मम मम गृहं पदेत्रं क्रियताम् । एतो कस्य
 कुमारी । रमणीयैतयोराहति ।)

विश्वामित्रः—एतो महाराजदशरथस्य पुत्रौ ।
 वृद्धा—किं किं एदाणं णामाइं (!) (किं किमेतयोर्नामनी)
 विश्वामित्रः—(निर्दिश्य) अयं रामो ज्येष्ठः । अयं लक्ष्मणः
 रामः—(उपश्रुय) सावित्रो रामो भिवादये (प्रणमति)
 लक्ष्मणः—आर्यरामानुजो भिवादयति (प्रणमति)
 वृद्धा—चिरं जीवह तुम्हे (वृष्णोऽय) किं देहिं वि
 तुम्हेहिं धणुआ धीरअंदि (चिरं जीवत युगम् किमुभाभ्यां
 युगभ्यां धनुषी प्रियेने)

विश्वामित्रः—सदा क्षत्रा धनुर्विभ्रति धर्मरक्षां
कर्तुम् । एताभ्यां मम यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसा
हताः ।

वृद्धा—एत्थ गामे वणम्मि अ मिआ ण मारिदुवा
(अत्र ग्रामे वने च मृगा न मारयितव्या)

लक्ष्मणः—तैस्तु युष्माकं सस्यहानिर्भवति ।

वृद्धा—तह वि ण मारिदुवा । अम्हे दे (!) लोड्डेहिं
णिवारेमो (तथापि न मारयितव्या । अर्थं तान् लोड्डैर्निरास्याम)

लक्ष्मणः—अपकारिषु भवत्याः कथं पक्षपातः ।

वृद्धा—मिआ सहवासेण अम्हाणं चन्धुआ
जादा धावंदा सोहेदि । (मृगा. सहवासेनास्माकं बन्धवो
जाताः । धावन्तः शोभन्ते)

विश्वामित्रः—(रामं प्रति) दृष्टमेषां ग्राम्याणां दयार्द्रि-
मनस्त्वम् । अपकारिभ्योऽपि न क्रुध्यन्ति । तेषां
गुणान् स्तुवन्ति ।

रामः—सत्यं देवतुल्यमनस इमे ।

विश्वामित्रः—(वृद्धां प्रति) आर्थे गच्छतु भवती ।
वयमपि सन्ध्यामुपास्य तव गृहमागच्छामः ।

वृद्धा—तह (तथा) (निष्क्रान्ता)

विश्वामित्रः—वत्सो किमर्थं कृषीवला मया वां
दर्शिताः ।

लक्ष्मणः—एतेषां सन्तोषमल्पया सम्पदा भवतीति ।

रामः—अस्माकं व्यवहारज्ञानाय । यतोऽदृष्ट्वा
तत्त्वेनैतत्सर्वमेतेषां व्यवहारनिर्णयोऽशक्यः कर्तुम् ।
पौरास्तु स्वान् पक्षान् पाटवेन साधयितुं प्रभवन्ति ।
एतेषां तु वृत्तं दृष्ट्वैव व्यवहारो निर्णेतुं शक्यः ।

विश्वामित्रः—सम्यगवगतं रामेण ।

(उभौ विश्वामित्रं प्रणयतः)

विश्वामित्रः—(हरगतम्) सम्प्रति रावणेन योद्धुं
तं जेतुं च मयैतो प्रभृकृतौ । व्यवहारं दर्शितौ ।
एतयोः कर्मश्रमं दशरथस्य सख्युश्चेतावत्पुत्र-
विरहं परिमाण्डुमिच्छामि । आहूतोऽहं महाराजेन

सत्र भवता वैदेहेन जमकेन सांवत्सरिकसत्रान्त-
 मभिनन्दितुम् । तस्य सर्वगुणमनोहरा दुहिता
 विधिना रामायेव निर्मिता । यः शाम्भवं धनुः
 सज्यं करिष्यति श्लाघ्यश्चेत्स एव तस्याः पति-
 भविष्यतीति तस्य महाराजस्य निश्चयः । यदि
 रामस्तन्न शक्नोति नान्यः कोपि शक्यति । (त्रिचिन्त्य)
 राम एव सीतां परिणेष्यति । अहमपि दशरथ-
 स्यान्वृष्यं भक्ष्ये ।

रामः—(निरुत्थ) किं सचिन्त इव भगवाँल्लक्ष्यते ।

विश्वामित्रः—इतो किदेहानस्माभिर्गन्तव्यमिति
 यात्राप्रकारं चिन्तयामि ।

रामः—तत्रापि राक्षसोपप्लवः कञ्चित् ।

विश्वामित्रः—राक्षसोपप्लवो भवेदपि त्वयि गन्ते
 शान्तो भविष्यति सः । किन्तु नास्तीति मन्ये ।
 भगवान् वैदेहो जनकः सांवत्सरिकं सत्रमास्ते ।

आहूतोहं तेन सत्रान्तमभिनन्दितुम् ।

लक्ष्मणः--आवाभ्यामपि भगवता सह तत्र
गन्तव्यं भविष्यति ।

विश्वामित्रः--वाढम् । तत्र युवयोर्गमनेन सत्रान्तं
सफलं भविता ।

लक्ष्मणः--कदा पुनरयोध्यां नेष्यति भगवान् नौ ।

विश्वामित्रः--यज्ञफलं तस्य राजर्षेरनुभाव्य ।

रामः--कथमिव ।

विश्वामित्रः--तत्र गत्वा त्वया स्वयमनुभाविष्यते ।

लक्ष्मणः--तथापि--

ज्ञात्वोद्दिश्य नरा लाभं कर्मोत्साहेन कुर्वते ॥

अनुद्दिश्य फलं कार्यं यत्तत्रास्त्येव मन्दता ॥५१॥

रामः--कथमनुद्दिश्य फलमिति वदति वत्सः ।

भगवान् तत्र गमनं सफलं भवितेति वृते ।

विश्वामित्रः--फलस्वरूपं फलं लब्ध्वैव ज्ञातव्यम्

रामः--तथास्तु । भगवत् आदेशो न विवादमर्हति

लक्ष्मणः--एवमस्तु ।

पञ्चमोऽङ्कः

विश्वामित्रः—(स्वगतम्) लब्धसीते रामे मम
 सर्वं कर्माधुनाऽवसितं भविष्यति । अस्त्रविद्या
 तु रामे साधु न्यस्ता मया ।

तपोभिर्ब्रह्मत्वं परममिह लब्धं यदि मया ।
 न शस्त्रास्त्रग्रामो मयि विरत एवास्त्विति पुनः ॥
 अतः सर्वो न्यस्तः स गुणमहिते क्षत्रतनये ।
 श्रमेणाप्तं यत्तस्यजति मनुजो नैव हि वृथा ॥५२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

लक्ष्मणः—आवाभ्यामपि भगवता सह तत्र
गन्तव्यं भविष्यति ।

विश्वामित्रः—वाढ्यम् । तत्र युवयोर्गमनेन सत्रान्तं
सफलं भविता ।

लक्ष्मणः—कदा पुनरयोध्यां नेष्यति भगवान् नौ ।

विश्वामित्रः—यज्ञफलं तस्य राजर्षेरनुभाव्य ।

रामः—कथमिव ।

विश्वामित्रः—तत्र गत्वा त्वया स्वयमनुभाविष्यते ।

लक्ष्मणः—तथापि—

ज्ञात्वोद्दिश्य नरा लाभं कर्मोत्साहेन कुर्वते ॥

अनुद्दिश्य फलं कार्यं यत्तत्रास्त्येव मन्दता ॥५१॥

रामः—कथमनुद्दिश्य फलमिति वदति वत्सः ।

भगवान् तत्र गमनं सफलं भवितेति वृते ।

विश्वामित्रः—फलस्वरूपं फलं लब्ध्वैव ज्ञातव्यम्

रामः—तथास्तु । भगवत आदेशो न विवादमर्हति

लक्ष्मणः—एवमस्तु ।

पञ्चमोऽङ्कः

विश्वामित्रः—(स्वागतम्) लब्धसीते रामे मम
 सर्वं कर्माधुनाऽवसितं भविष्यति । अस्रविद्या
 तु रामे साधु न्यस्ता मया ।

तपोभिर्ब्रह्मत्वं परममिह लब्धं यदि मया ।
 न शस्त्रास्त्रग्रामो मयि विरत एवास्त्विति पुनः ॥
 अतः सर्वो न्यस्तः स गुणमहिते क्षत्रतनये ।
 श्रमेणाप्तं यत्तत्त्यजति मनुजो नैव हि वृथा ॥५२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

दीर्घवाहुः—जइ ण भविस्सदि ता दुवे वि
उम्मत्ता भविस्संदि (यदि न भविष्यति द्वावप्युन्मत्तौ भविष्यतः)

मुष्टिकः—किं महाराओ वीसामित्तो अ जाणंदि एदं—
(किं महाराजे। विद्याभिन्नश्च जानीत एतत्) ।

दीर्घवाहुः—जाणंदि अदेो ज्जेव ताणं एअंते
पेक्खणं अणुमदं भवे (जानीत । अतएव तयोरेकान्ते
दर्शनमनुमत भवेत्)

स्थूलांसः—ता शिग्घं ज्जेव एदाणं विवाह-
मंगलं पेक्खिअ जम्मं सफलं करिस्सम्म
(तच्छोप्रमेवैतये विवाहमङ्गलं दृष्ट्वा जन्म सफलं करिष्याम)

दीर्घवाहुः—(विलोक्य) अन्मो इदेो ज्जेव आअ-
च्छदि रामो । भोदु सअं णिओअं कादुं गच्छम्ह
(अहो इत एवागच्छति रामः । भवतु स्वकं नियोगं कर्तुं गच्छाम्) ।

(निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति समदनावस्थो राम)

रामः—(परिक्रम्य दीर्घं निःश्वस्य—)

पद्योऽङ्कः

सा निष्कलङ्करजनीशमुखी मनोज्ञा ।

दृष्टा यदेह कुसुमानि समाहरन्ती ॥

नूनं तदाप्रभृति विस्मृतसर्वभावम् ।

चेतो ममेदमभवत्तद्वेक्षणेत्कम् ॥ १ ॥

अथ—किं सा जगन्मोहयितुं विधात्रा ।

विनिर्मिता पेशलसर्वगात्रा ॥

स्त्रीरूपनिर्माणविधो विधातुः ।

गर्वं तनूकर्तुमुत स्मरेण (1) ॥ २ ॥

अहो चित्रम् ।

सकृद्दृष्टैवाकरोन्मां विस्मृतान्यविलोकनम् ॥

भूयो दृष्टा मया सैव न जाने किं करिष्यति ॥३॥

(1) cf " तस्यो. सत्ते नियतमिन्दुकलामृणाल—

ज्योत्स्नादि कारणममूमदनश्च वेधाः ॥ ”

(माळतीमाधवे)

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु फान्तिप्रदः ।

शृङ्गारिकासः स्वयं नु मदने मासे नु पुष्पाकरः ॥ ”

(विक्रमोर्वश्याम्)

(नेपथ्ये)

इदो इदो सहीओ (इत इतः सरव्यो)

रामः—(श्रुत्वा विलोक्य) सम्प्रति नास्ति मे मति-
भ्रमः । सत्यं ममामन्दनयनानन्दस्यन्दि शारद-
पूर्णेन्दुच्छवि मुखं विभ्रती सैपा मां मुमूर्षुमिव
वदनदीधितिभिः सञ्जीवयितुं सह सखीभ्यां-
मित एवैति ।

उद्धर्तमानेव्दे नभसि यथा नृत्यति वह्णिणः ॥

तथाऽऽगतायामत्रास्यां मानसं नृत्यतीव मे ॥१७॥

(ततः प्रविशति सखीभ्यां सह सीता)

एका सखी—भट्टिदारिए एत्थ उज्जाणे कहिं
उवविसिअ मणोविणेदं करिस्ससि (भर्तृदारिके
अत्रोयाने कोपविश्य मनोविनेदं करिष्यति)

अपरा—माहवीलदासमीवे असोअपाअव-
छाहाए वा (माघरीलतासमीपे, अशोकपादपच्छाये वा)

सीता—सहि चन्दकले भट्टिदारिए त्ति कहेसि ।
कथं ण कहेसि सहि सीदे त्ति

(सखि चन्द्रकले भर्तृदारिके, इति कथयसि यथापूर्वं कथं न
कथयसि सखि साते, इति)

चन्द्रकला—तुमं पि अज्ज अण्णा विइ कथं दीसेसि

(त्वमप्यद्यान्येव कथं दृश्यसे)

सीता—चन्द्रकले कथं तुमं एव्वं भणेसि सा

ज्जेव अहं तुम्हाणं पिअसही सीदा (मधुरिके कथं

त्वमेवं भणसि सैवाहं युग्मे। प्रियसखी सीता)

मधुरिका—अहं उण तुमं अण्णं ज्जेव पेक्-

खामि । कहिं गदं दे चावलं । तुह णअणाइं

भीदाए विअ ण उट्ठेदि । तेसुं राएण जागिदा

लक्खीअसि । एअंते मणेण किं चिन्तेसि त्ति

ण जाणीअदि (अहं पुनस्त्वाम-योमेव पश्यामि । क गत ते
चापत्रम् । तव नयने भीताया इव नेत्तिष्ठन । तयो रागेण जागृतेव
लृश्यसे । एकान्तेन मनसा किं चिन्तयमीति न ज्ञायते) ।

चन्द्रकला—अज्ज शिग्घं एत्थ आअदा अ
(अथ शीघ्रमत्रागता च)

मधुरिका—जेव्वणविआरो तुह जादेा भवे ।

को वखु जुवा तुह वाहुलदं कंठम्मि करिअ

धणो भविस्सदि (यौवनविकारस्तत्र जातो भवेत् । क.
खलु युवा तत्र बाहुलता कण्ठे कृत्वा धन्यो भविष्यति)

सीता—अवेध तुम्हे ण जाणे किं मन्तेध
(अपेतं युगम् । न जाने किं मन्त्रयथ)

रामः—दृष्टं सयाप्यस्याद्यान्यत्वमिव । कस्यापि
ब्रह्मर्षेर्दुहिता भवन्तीयं समागम्या न स्यात् ।
अन्यवधूर्भवित्री वा दुष्प्रापा भवेत् । तदा
व्यर्थमेव सया रामेणास्यां मनो निहितम् ।
(विचिन्त्य) नैवं भविष्यति । इयं हि—

नैवागम्या न दुष्प्रापा यन्मनो मेऽत्र धावति ॥
कृत्याकृत्यविवेके तु प्रमाणं हि सतां मनः⁽²⁾ ॥१८॥

सीता—ण जाणे कुदो मह अज्ज मणं एत्थ
उज्जाणे जधापुव्वं पल्लणं ण भवदि । सरीरम्मि

(2) cf. " असशयं क्षत्रप रेप्रदक्षमा ।

यदार्यमस्यामिलोपि मे मन ॥

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु ।

प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तय. " ॥

अ महन्तो संतापो वदुः। चलिदुं वि ण सक्कुणोमि
 (न जाने कुतो ममाद्य मनोऽत्रोधानं यथापूर्वं प्रसन्नं न भवति ।
 शरीरे च महान् संतापो वर्तते चलितुमपि न शक्नोमि) ।

मधुरिका—एत्थ मणिसिलादलम्मि उपविट्ठं
 भट्टिदारिअं कुसुमपरिमलेण उज्जाणवादेो सत्थं
 करिस्सदि (अत्र मणिशिलातले, उपविष्टा भर्तृदारिका कुसुम-
 परिमलेनोधानवात् स्वस्था करिष्यति)

सीता—भोदु उवविसम्ह (भवतु, उपविशाम)
 (ता उपविशन्ति)

सीता—(दीर्घं निश्चय्य) वडुदुदि मे एत्थ सरीर-
 संतापो (वर्धते मेऽत्र शरीरसन्तापः) ।
 (मधुरिका नलिनीदलेन वीजयति)

रामः—तस्याः शरीरसन्तापेनाहमपि कथं तप्ये ।
 तरङ्गिण्याभोग एप रम्यारामे तरः शुभम् ।
 मन्दानिलः लोरभवान् सर्वं तापाय मे कथम् ॥१९॥

आम् ज्ञातम्—

संयोजिते मानसे तु शरीरे वा यदा द्वयोः
 एकस्य धर्मा यान्त्यन्यं तप्ये तस्याश्च तपातः ॥२०॥

सीता—ण अअं तावो सीद्वादेण संतिं गमिस्सदि-
ता मा स्समं करेध (नायं तापः शीतवातेन शान्तिं
गमिष्यति । तन्मा श्रमं कुरुतम्) ।

मधुरिका—(जनान्तिकम्) चन्द्रकले जधा मए चिं-
तिदं तह ज्जेव इमाए संतावो । अअं संतावो
सरीरस्य ण मणस्स वट्टदि (चन्द्रकले यथा मया चिन्तितं
तथैवास्याः सन्तापः । अयं सन्तापः शरीरस्य न मनसो वर्तते) ।

चन्द्रकला—(जनान्तिकमेव) कथं कुमारे अज्जे
रामो सहसा सच्चं ण णिवेदीअदि (कथं कुमार
आर्यो रामः सहसा सयं न निवेद्यते) ।

मधुरिका—(जनान्तिकमेव) सो अज्जे रामो वीत्तामि-
त्तस्स परवसो दिठ्ठव्वदो अ ण शक्का पसादिदुं
(स आर्यो रामो विश्वामित्रस्य (!) परवशो दृढव्रततथ न शक्यः
प्रसादयितुम्) ।

रामः—अहो सन्तप्ताया अस्या मुखमापाण्डु
शोभत एव ।

आश्चर्यम्—दृष्ट्वापि या सिञ्चति मानसं मे

सुधारसेनेन्दुमुखी सुदूरात् ॥

सैव स्वयं तापमुदग्रमाप्ता ।

व्यापार एवास्ति विधेरचिन्त्यः ॥२१॥

चन्द्रकला—(जनान्तिकम्)को अण्णो उवाओ । अम्हा-
णं पिअसही भट्टिदारिआ सोअणीआ भविस्सदि
(कान्य उवायः । अस्माकं प्रियसखी भर्तृदारिका शोचनीया भविष्यति)

मधुस्सिका—(जनान्तिकमेव) भोदु धम्माविरोहिणो
पणअस्स ण अकज्जत्तणं वीसामित्तस्स मदं
भविस्सदि । सो क्खु एदाणं विवाहेण पसण्णो
भविस्सदि (मवतु, धर्माविरोधिनः प्रणयस्य नाकार्यं विषा-
मित्रस्य मतं भविष्यति । स खन्वेतयोर्विवाहेन प्रसन्नो भविष्यति) ।

चन्द्रकला—(जनान्तिकमेव) उवाअस्स आरंभो कथं
करीअदु (उपायस्यारम्भः कथं क्रियताम्) ।

सीता—हला सहीआ आदवो मं वाधेदि
(हला सख्यौ, आतपो मां वाधते) ।

मधुरिका—पिअ सहि सीदे, छाहाए उव-
विट्टा तुमं । कुदे। एत्थ आदवो (प्रियसखि, सीते
छायायामुपविष्टा त्वम् । कुतोत्रातप) ।

सीता—^१(सलज्जमिप) हं छाहा एत्थ (ह छायात्र)

रामः—

शीतस्पर्शे समीरेऽपि तरुच्छाये स्थिता पुनः ॥
प्राप्ता सन्तापमत्युग्रमत्र को हेतुरुच्यताम् ॥२२॥
अथवा—यथा पुंसो मानसे स्यात्कामजस्ताप ऊर्जितः
तथा स्त्रीणां न किं स स्यात्— (विचिन्त्य)

एषा कामार्दिता खलु ॥२३॥

सत्यमहमिवैषा कस्यापि धन्यस्य पुंसो नेत्रा-
नन्ददायिनो विरहेण दुःसहं सन्तापमनुभवति ।
अन्यानुरक्तां न कामयेतेति धर्मनियमः । ततश्च
नूनमस्या निवर्त्तितात्मना मया भवितव्यम् ।

मया किं प्राप्तमधुना स्वाविवेकफलं महत् ॥
सुखं वीरत्वमपि मे दिरते वत जीविते ॥२४॥

षष्ठोऽङ्कः

मधुरिका—(जनान्तिकम्) अहं फुडं जेव पिअ-
हीं पुच्छिस्सं, (अहं स्फुटमेव प्रियसखीं प्रक्ष्यामि)

चन्द्रकला—(जनान्तिकमेव) एवं भोर्हुं (एवं भवतु)

मधुरिका—पिअसहि सीदे अअं ते संतावो
मअएण किदो दीसदि । जदो पहुदि अज्जे
रामो एत्थ उज्जाणे तुए दिट्ठो तदो आरहिअ
तुह संतावो जादो । पडिदिअसं वड्ढइ अ ।
जइ सच्चंणेदं ता कहेहि केवि उवाओ करीअदु

(प्रियसखि सीते अयं ते संतापो मदनेन कृतो दृश्यते । यत्
प्रमृति-आर्यो रामोऽब्रवीत्तान् त्वया दृष्टस्तत् आरभ्य तव संतापो जात ।
प्रतिदिवसं वर्धते च । यदि सत्यं वेदं तत्कथय कोप्युपायः क्रियताम्) ।

रामः—(श्रुत्वा सहर्षम्) किमहमेवास्यास्तापकार-

णतां गतोस्मि-तर्हि-

संतापिता-भवतु गाढमियं स्मरेण ।

यद्येनयास्मि निहितो हृदि चञ्चलाक्ष्या ॥

तप्तो-भवेयमनिशं-हृदये मम स्यात् ।

पूर्णेन्दुरस्यवदना यदि तन्न दुःखम् ॥ २५ ॥

अहो—धिङ् मानवान् स्वार्थबुद्धीनन्यदुःखानिपेक्षिणः
 यदस्या दुःसहस्तापो ममानन्दाय कल्पते ॥२६॥

सीता—कथं तुम्हेहिं जाणिदं मह मणम्मि
 ते विआरा वटंदि त्ति (कथं युञ्जन्त्यां ज्ञातं मम मनसि
 ते विकारा (विचारा) वर्तन्त इति) ।

मधुरिका—किं अण्णं ता तुह सदावं करेदि
 (किमन्यच्चर्हिं तव संतापं करोति) ।

(सीता सलज्जा मौनमास्ते)

रामः—धिककष्टम् । ध्वस्तं नष्टं च मे गन्धर्वनगरम् ।
 कामाक्षिसाधियः सुखाप्तविभवा दीनाः
 खलाश्चालसाः ।

व्यापारान् जगतो विलोक्य विविधान्
 मन्यन्त आत्माश्रयान् ॥

विद्वासः कृतिनस्तु . कर्म सततं
 कुर्वन्ति धर्म्यं पुनः ।

लब्ध्वा तस्य फलं न वा विधिशत्
 तुष्यन्ति धन्याश्च ते ॥२७॥

षष्ठोऽङ्कः

मधुरिका—अजाणिअ कारणं कथं तुह संदा-
वनिवारणोवाओ करीअदु । ता अलं लज्जाए
(अज्ञात्वा कारणं कथं तव सन्तापनिवारणोपायं क्रियताम् । तदलं लज्जया)

सीता—सहीओ, जं तुम्हेहिं भणिदं तं ज्जेव
सच्चं । जइ तुम्हाणं ण कहेमि कस्स कहिस्सं
(सख्यौ यद्युवाभ्यां भणितं तदेव सत्यम् । यदि युवाभ्यां न कथ-
यामि कस्मै कथयिष्यामि) ।

रामः—(सहर्षम्) सम्प्रति जीवामि । अर्ध-
मवसितं कर्मणो दैवविहितस्य । ज्ञास्यामि
कस्येयं दुहितेति ।

मधुरिका—ता शिग्धं ज्जेव महाराओ वी-
सामित्तो स अजो रामो अ अण्णे अ णिवेदीअंदु
(तच्छीघ्रमेव महाराजो विद्यामित्रः स आर्यो रामश्चान्ये च निवेशन्ताम्) ।

सीता—(दोर्धं निश्चयः) एकं गरुअं कज्जं तुम्हे-
हिं । विसुमरिदं (एकं गुरुं कथं युवाभ्यां विसृतम्) ।

मधुरिका—किं तं (किं तत्) ।

चन्द्रकला—अहं जाणामि - जो इस्सरस्स गरुअं धणुअं सज्जं करिस्सदि सो ज्जेव एदाए णाहो भविस्सदि ति महाराअस्स णिच्चओ त्ति तं क्खु दुक्करं माणेदि अम्हाणं पिअसही (अहं जानामि । य ईश्वरस्य गुरु धनु सज्य करिष्यति स एवास्या-नायो भविष्यतीति महाराजस्य निधय इति तत् खलु दुक्करं मन्यत भावयो प्रियसखी) ।

साता—(दीर्घं नि स्वस्य) एवं ज्जेव (एवमेव)

मधुरिका—जथा रामस्स रमणिज्जा आकिदी सो चलीओ वि ण तं करिस्सदि त्ति णिच्चिदं (यथा रामस्य रमणीयाऽऽकृति स बलवानपि न तः करिष्यतीति निश्चितम्) ।

सीता—ता ण सकुणेमि जीविदुं (तत्र शक्तोमि जावितुम्) (मृच्छति)

चन्द्रकला—अम्मो परित्ताअंदु देवा सीदा मुम्मइ (अहो परित्राय ना देवा । सीता मृच्छति) ।

रामः—(सहसोपमृत्यु) न भेतव्यम् । इयं मम-
कथं (इयवीक्ति मौनं भवति)

मधुरिका—साअदं अज्जस । अम्हाणं पिअ-
सही जधा सोअणीआ ण भवे तं करोदु अज्जे
(स्वागतमार्यस्य । ओषयोः प्रियसखी यथा शोचनीया न भवेत्तत्करोत्वार्यः)

रामः—श्रुतं मया सर्वम् । किन्तु संशय-
मेकं निराकर्तुं किमपि पृच्छामि भवत्यौ ।

मधुरिका—पुच्छदु अज्जे (पृच्छवार्य) ।

रामः—कोऽस्या महाभागायाः पिता ।

चन्द्रकला—बह्वज्जाणं अगणी भअवं रा-
एसी जणओ (ब्रह्मज्ञानामप्रगीर्भगवात्त्राज्ञर्षिर्जनकः) ।

रामः—(स्वागतम्)

अगम्या नेवेयं प्रवरकुलजा क्षत्रतनया ।
मयि स्नेहश्चास्या विधिविहित एवास्ति परमः ॥

मनो मेऽस्यां रक्तं सकलमपि यज्ज्ञापयति तत्
जगत्त्रष्टा सृष्टा वरतनुरियं मां सुखयितुम् ॥२८॥

(प्रकाशम्) नूनं सकलमनोरथेयं भविष्यति ।

अहमप्येनामदृष्ट्वा शून्यमित्र जगन्मन्ये (इयंके

विषादं नाटयति । स्वगतम्) किं मया विवेकविनयापेतमुक्तम्

चन्द्रकला—(स्वगतम्) जाणिदं जं जाणिदब्बं
(ज्ञातं यज्ञज्ञानव्यम्)

मधुरिका—महाराअस्स पुणो एत्थ महन्तो
दुक्करो पणो (महागजस्य पुतरं महान् दुःकरः पगः) ।

रामः—तदपि श्रुतं मया । तत्रोच्यते—
शैवं धनुर्यदि सनुष्यवलेन सज्यम् ।

शक्यं न शोचतमियं भविता समैव ॥

राज्ञा कृतो यदि पणस्तु विवाहमस्याः ।

रोद्धुं ततस्तु विफला वत नौ सुखाशा ॥२९॥

मधुरिका—पिअं एदं मे (प्रियमेतन्मे) । (संस्कृतमाश्रित्य)

प्रतिजानासि वीर त्वं कर्तुं यत्कर्म दुष्करम् ।

त्वां विलोक्यामहाकायं शङ्के तत्स्यान्न वेत्यहम् ॥३०॥

चन्द्रकला—(संस्कृतमाश्रित्य)

तेजसा न तु देहेन कर्म तेजस्विनां भवेत् ।

महाकायं द्विपं हन्ति लघुकायोपि केसरी ॥३१॥

(नैपथ्ये)

इदो इदो महाराओ (इत इतो महाराज्.)

(सीता संजां लभते सर्वा पश्यन्ति)

रामः—अहो भगवान् । (स्वगतम्)

येन ब्रह्म नृपासने स्थितवत्ता साक्षात्कृतं दुर्यहम् ।
यस्मादेव महर्षयोपि नृपतेर्जानन्ति विद्यां पराम् ॥
संसारेपि वसन्निरस्तविषयो योगेन नुन्नाशयः ।
मन्दं मन्दमितः स शान्तवदनो सजर्षिरागच्छति
॥३२॥

अतो न युक्तमत्र स्थातुमिदानीम् तदुच्छामि ।

(निष्क्रान्त)

सीता—सहीओ किं एत्थ करिस्सम्म

(सत्यै किमत्र करिष्याम.)

चन्द्रकला—किं एत्थ नवं करणीअं । जदा
महाराओ आअच्छदि तं अहिवादेहि (किमत्र नवं
करणीयम् । यदा महाराजोऽवागच्छति तमभिवादय) ।

सीता—ण सुदो भवे महाराएण मह संदाव-
वुत्तंतो (न श्रुतो भवेन्महाराजेन मम सन्तापवृत्तान्तः) ।

मधुरिका— एवं संकं मां करेहिः (स्मित्वा)
 सुदो वि वुत्तंतो भवे संदावस्स पडिआरं करि-
 स्सदि सो (एवं शङ्कां मा कुरु । श्रुतोपि वृत्तान्तो भवेत्सन्तापस्य,
 प्रतिकार करिष्यति सः) ।

सीता—मह दुक्खे तुमं परिहसेसि (मम
 दुःखे त्वं परिहससि) ।

मधुरिका—तुह दुक्खस्स संती भूदा (तव
 दुःखस्य शान्तिर्भूता) ।

सीता—पुणो परिहसेसि । (पुनः परिहससि) ।

मधुरिका—ण अअं परिहासो सुणाहि जथा
 रामेण विणा तुमं संतत्ता तह ज्जेव रामो वि
 तुए विणा संतत्तो (नायं रिहासः, श्रुणु, यथा रामेण विना
 त्वं सन्तता तथैव रामोपि त्वया विना सन्ततः) ।

सीतां—अवेहि अज्जउत्तस्स णामं कहेसि
 (अपेहि, आर्यपुत्राय नाम कथयसि) ।

मधुरिका—तुह सो अज्जउत्तो अम्हाणं मित्तो
 (तव स आर्यपुत्रोऽहमाहं मित्रम्) ।

षष्ठोऽङ्कः

सीता—(सक्रोधमिव) कथं तु ए जाणिदं (नथ

वया ज्ञातम्)

मधुरिका(कर्णे) एवं विअ (एवमिव)

सीता—सच्चं (सत्यम्)

मधुरिका—सच्चं (सत्यम्)

सीता—(सलीलम्) अवेहि असंवद्धं प्लवसि
ण ते वअणं सुणिस्सं (अवेहि, असम्बद्धं प्रलपसि । न ते
वचनं श्रेय्यामि) ।

(नेपथ्ये)

इदो इदो महाराओ (इत इतो महाराज)

चन्द्रकला—आअदो महाराओ (आगतो महाराज)

(ततः प्रवशति महाराजश्चेष्टया सह)

जनकः—विद्या बुधस्य विमला सफला न तावत् ।
यावन्न सा गुणवते पुरुषाय दत्ता ॥कन्यां विनीय परिपोष्य च तां न यावत् ।
योग्याय नैव ददते न कृती पिता स्यात् ॥३३॥

सीता—(उपसृप्य) ताद वन्दामि (तां वन्दे) (प्रणमति)

जनकः—वत्से सर्वगुणनिधिं भर्तारं लभिस्व ।
पितुर्भर्तुश्च कुलशोभावहो भव ।

सख्यौ—पिअसहि वरं विअ तादस्स आसि-
सं अहिणंदेहि (प्रियसखि वरमिव तंतस्याशिषमं भनन्दय) ।

सीता—(सास्रम्) देसंतरं पेसदि मं तादे
(देशान्तरं प्रेषयति मां तातः) ।

जनकः—देशान्तरं वा जननान्तरं वा ।

यात्येव जीवः स्वकृतैर्निबद्धः ॥

गत्वा न यो ह्येषयति स्वबन्धून् ।

न दुर्गतिं वा लभते स मान्यः ॥३४॥

यदा कदापि गन्तव्यं त्वया वत्से भविष्यति ॥

विप्रयोगस्तदा नो च हृदये तापयिष्यति ॥३५॥

अथ च—दुःखान्यपरिहार्याणि सोढव्यानि सदा मुदा ।

सुखोदकेषु दुःखेषु न कार्यं शोकवन्मनः ॥३६॥

सीता—(सास्रम्) जथा तादे धीरो तह णअहं

धीरो (यथा तातो धीरस्तथा नहं धीरो) ।

- षष्ठोऽङ्कः

जनकः—अवसरे धीरत्वमापतति त्वं तु
 प्रियप्रेम्णाऽस्मानचिरेणैव विस्मरिष्यसि ।
 सीता—एवं - कहेदि तादो (एवं कथयति तातः)

(संस्कृतमाश्रित्य)

यावद्देहे चेतना मे यावन्न स्मृतिविभ्रमः ॥
 तावत्कथं विस्मरिष्ये तातस्य चरणौ शुभौ ॥३७॥

जनकः—भवतु, तिष्ठतु, समुदाचारः । अन्यच्चा-
 वश्यंभाविनो विप्रयोगस्य कीर्तनेनालम्-
 अवश्यम्भावि यद्दुःखं न स्मर्तव्यमनागतम् ॥
 कर्तव्यमन्यद्यच्छीघ्रं स्मृतं विस्मारयेत्तु तत् ॥३८॥
 तत्त्वं सखीभ्यां जयया च सह प्रासादपृष्ठे
 बुद्धिवर्धनपीठे मनां विनोदय ।
 (चेष्टां प्रति) जये त्वं भगवन्तं विश्वामित्रं ब्रूहि,
 सन्ध्यामुपास्य भगवन्तं, किमपि निवेदयितु-
 मिच्छामि तत्प्रतिपाल्यतां सदागमनमिति ।
 सर्वाः—जं महाराओ आणवेदि (यन्महाराज आ-
 शायति)
 (निष्क्रान्ताः)

जनकः—इतः पष्ठेहनि मम सत्रान्तस्नानम् ।
तदार्षेण विधिना सीतां रामाय दास्यामि । यतः—

कुलं रघूणां परमं प्रशस्यम् ।

रामः सुधीः क्षत्रगुणाकरश्च ॥

सीतानुरागो दृढ एव तस्मिन् ।

स चापि तां कामयते किमन्यत् ॥३९॥

यश्च शाम्भवधनुरारोपणरूपः पणो मया कृत-
स्तत्र रामः प्रभवितेति विश्वामित्रेणाहं स्वास्थ्यं
लम्भितः (विवि-य) यदि रामो नागसिष्यन्न तत्क-
र्तुमन्यः प्राभविष्यज्जामदग्न्यं विश्वामित्रं च
विहाय । तदा च मूढस्यैव मे पणो निष्फलोऽ-
भविष्यत् । भगवान् भार्गवस्तु शाश्वते ब्रह्मणि
स्थितो विश्वामित्रश्च वनस्थान्ये वहवो वीरा
सम पणं श्रुत्वा सविश्रम्भमागत्य ह्रीणा अपि
मामसम्भावितपणविधानकुशलमतितरां हेप-
यन्तो गताः । सम्प्रति विश्वामित्ररचनैर्विश्वासितो

महाभागमात्मानं मन्ये । (पतिक्रम्य भूयो विचिन्त्य)

कथम्—मम परमः सखा महाराजो दशरथो-
ऽपि ज्ञापितो भवेत् । (पुनर्विचिन्त्य) नूनं मयाभ्य-

र्थितः सोऽत्रागमिष्यति । अद्यैव दूतं प्रक्षिपामि
स राज्ञीभिः कुमारभ्यां भगवता वशिष्ठेन

मन्त्रिभिर्भृत्यैश्च सहागच्छत्विति । अथ च—

आह्वयामि नृपांस्तांस्तान् यैर्न सज्यं धनुः कृतम् ॥

निराशैः प्रयये तेषु पश्येद्युरिममुत्सवम् ॥४०॥

यतः—असम्भात्री पणस्तैर्मे ज्ञापितोऽभूदविक्रमैः ॥

तदा हीणो ह्येषयिष्ये लघुशक्तीन् सदागतान् ॥४१॥

ततश्च—दृष्ट्वा चिराद्दशरथं सुहृदं गृहे मे ।

तस्यात्मजाय तनयां विधिना प्रदाय ॥

यूनाः समानगुणयोश्च विलोक्य योगम् ।

लब्ध्या मनो मम तदा परमां प्रसत्तिम् ॥४२॥

(निष्क्रान्तः)

॥ इति षष्ठोऽङ्कः ॥

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रदिशति सदस्युपविष्टा सभ्या महाराजो दशरथः सकुमारं महाराजो जनकः सपरिवारे भगवान् वशिष्ठो विश्वामित्रो पुरोधः शतान् देवमन्त्रिणो राज्ञो परिजनोऽप्ये राजानश्च) ।

जनकः (उत्थाय)

संगच्छध्वं संवदध्वं समाध्वम् ।

सर्वैर्ब्रह्मज्योतिपास्तं तमोऽस्तु ॥

कृत्वा धर्म्यं कर्म लोके सुखाय ।

नित्ये रूपे स्वे सदा स्थीयंतां च ॥१॥

कर्मायत्तं सर्वमेतत् कदापि ।

कर्म त्यक्तुं कोपि नैवास्ति शक्तः ॥

तस्माद्ब्रह्मार्पण्येव कर्माणि कृत्वा ।

कार्यो नित्यं निर्मलः स्वान्तरात्मा ॥२॥

नानाधारास्वप्सु यथा सूर्य एकोप्यनेकवत् ।

दृश्यो भवत्येक आत्मा नानेवास्मास्वयं तथा ॥३॥

अथ च—यज्ञो विधेयो विधिनैव सर्वैः ।

यज्ञेन देवा वरदा भवन्ति ॥

ईशं; समाराध्य नरश्च यज्ञे-।

यथेप्सितं-यज्ञफलं भुनक्ति ॥ ४ ॥

अतीतेऽह्नि मम यज्ञान्तस्नानमभूत् । तदैव
 च मयाऽऽर्पेण विधिना रघुकुलप्रदीपस्य महा-
 राजो दशरथस्य ज्येष्ठाय पुत्राय सकलक्षत्रकु-
 लकमलाहस्कराय भुजवलोत्थापितभग्नानेकमहा-
 बलवीराविचालितोग्रचापाय भीमयातुधानवध-
 निवारिततपोवनभयसंशयाय सुकृतिजनमनः
 कुमुदप्रसोदहेतवे सर्वनयनाभिरामाय रामचन्द्राय
 रसोद्भवा दुहिता सीता प्रदत्ता । अथवाऽ-
 नुरक्तानुरूपवराभिलाषिण्याः प्रदाने के वयं
 प्रभवः । यूनेस्तुल्यगुणप्रीतिरपरिच्छेद्याऽभिन-
 न्दितेत्येव वक्तव्येः केवलं सुबोधाय व्यवहारा-
 यात्र कन्या प्रदत्तेत्युच्यते । ततश्च रामतुल्य-
 गुणान् रामस्यात्मभागानिव भरतलक्ष्मणशत्रुघ्ना
 नायुष्यतीनां; माण्डव्युर्मिलाश्रुतकीर्तीनां स्वा-

मिनोऽभावयम् । तदेष उभयोस्तुल्यगुणयो
 राजवंशयोः सम्बन्धः सर्वैर्भवद्भिरनुमतश्चेत्त्रिः
 स्वस्तीति भवन्तो ब्रुवन्तु ।

सर्वे—स्वस्ति स्वस्ति स्वस्ति ।

(नमस पुष्पवृष्टिर्भवति)

दशरथः—(उत्थाय)

नेता ब्रह्मविदां गुरुर्यमवतामङ्ग्यो नृपाणां सताम् ॥
 मित्रं मे जनको नृपर्णिरमले वंशे निजे राजते ।
 पुत्रान्मे विनयं श्रुतं च भगवान्प्रादाद्दशिष्ठो मुदा ।
 सम्बन्धोऽयमिहास्ति तुल्यगुणयोस्तस्मान्म-
 मानन्ददः ॥५॥

वशिष्ठः—

शिष्यस्य मे दशरथस्य सुता विनीताः ।
 वेदं श्रुतं समधिगत्य मदात्तवोधाः ॥
 वीरा महास्रकुशलाश्च विवाहमेपाम् ।
 दृष्ट्वा मनो मम मुदं परमां विभर्ति ॥६॥

विश्वामित्रः—मान्यः सखा दशरथो-मम शुद्धकर्मा ।

वैदेह एष जनको गुरुवच्च सेव्यः ॥

रामोऽस्त्रवेदमखिलं परमं मदादात् ।

सन्वन्ध एष कुरुते सुखि मानसं मे ॥७॥

शतानन्दः—

शुद्धवंशजयो राज्ञोः संवन्धेयं सुखावहः ॥

राजतां जनसौख्याय रत्नकाञ्चनयोरिव ॥८॥

(नेपथ्ये)

आः, एतावद्गुरु कार्यं मामनिर्वैद्यैव राजभिः कृतम् ।

वशिष्ठः—अहो भगवान्भार्गवो भ्रूभङ्गेन भुव-
नानि भाययन्नित्त एवैति ।

(सर्वे उच्यन्ते नतश्चिरसो भवन्ति)

रामः—(उच्यते) न भेतव्यम् ।

हन्तुमप्यागताः क्रुद्धाः शस्त्रे. शापेन वा यदि ॥
वाचा विनीतया विप्रा जहत्येव क्रुधं पराम् ॥९॥

(ततः प्रविशति रामोऽहं पशुरामः)

परशुरामः—(सर्वानपश्यन्निव)

क्षत्रा ब्रह्मविधातदर्शितवला धर्मागमोपेक्षिणः ।
 क्रूराः शासति ये नयाभिनयतो दण्डेन नम्राः प्रजाः...
 संवर्तोत्ककरालमारुतसखं वेगेन कुर्वञ्जितम् ।
 तेषामेव सदा वपूंषि परशुर्मे शोणितं पीयते ॥१०॥
 ये पुनः प्रकृतीः पान्ति धर्मेणार्हन्ति च द्विजान् ॥
 तेषां मनो मम बलं करोत्येवाभयं सदा ॥११॥

(दृग्गतम्) कथं विहितप्रियकर्माणोपि समैते विभ्यति

वशिष्ठः—प्रणमामि भगवन् ।

परशुरामः—गृह्यतां मम प्रतिप्रणामः ।

विश्वामित्रः—कौशिके विश्वामित्रः प्रणमति ।

परशुरामः—शाश्वतं राजतां भवतो ब्रह्मत्वम् ।

जनकः—वैदेहो जनकः प्रणमति ।

परशुरामः—

महर्षीणामपि गुरुर्यथा दाता महारथः ॥

कामाशिषं मत्कामयसे तथापि भव मानभाक् ॥१२॥

दशरथः—सावित्रो दशरथोऽभिवादयते ।

परशुरामः—पुत्रास्ते शाश्वतं यशो लभन्ताम् ।

रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः—भगवन् (स्वगोत्रनामग्रह-
णपुर सरम) अभिवादयामः ।

परशुरामः—दीर्घायुपः पुण्ययशसो भूयास्त ।

(अये परशुराम प्रगमन्ति तत आशिपो लभन्ते च)

परशुरामः—(जनक प्रति)

शैवं धनू रामवलेन भग्नम् ।

श्रुत्वा जवेनैमि तपो विहाय ॥

कृतं कथं तद्वद वालकेन ।

नेत्पाटयेत् सिंहशिशुर्हि वृक्षम् ॥१३॥

जनकः—(समयमित्र) भगवन् यस्तद्धनुः सज्जं
करिष्यति तस्मै दुहितरं सीतां दास्यामीति-
मया कृतः पणोऽभूत् ।

परशुरामः—जानाम्येव तत् । ततः—

जनकः—आयुष्मता रामेण यदा तद्धनुरुक्तं
'तदा तद्भग्नम् ।

चिदानदमयं ब्रह्म शाश्वतं यत्परावरम् ।

तस्मिन् स्थितिर्यथा नित्यं भविता तद्भवेत्कृतम् ।१९।

विदूषकः—(स्वगतम्) शिग्धं कुदो ण णिक्कमदि एसो

बुड्ढो रिच्छो (शीघ्रं कुतो न निष्कामयेप वृद्ध ऋक्ष)

परशुरामः—तद्गच्छामि (शीघ्रं निष्कान्तः)

जनकः—अहो, अमितवलप्रभावो जामदग्न्यः ।

सम्प्रति शान्तकर्माऽभूत् । सम्प्रति क्षत्राः सुखं शयिष्यन्ते ।

रामः—पापिनस्तु पलायमाननिद्राः कम्पमान-
मनसो भविष्यन्ति यतो नाहं भगवता भार्ग-
वेणादिष्टं पापनाशमुपेक्षिष्ये ।

दशरथः—अहो सर्वतेजोनिराकरिष्णु ब्रह्म-
त्वमस्य भगवतो भार्गवस्याभवत् ।

विदूषकः—(स्वगतम्) गदो बुड्ढो रिच्छो तहवि तस्स

गुणाणि गाअंदि एदे (गते वृद्धऋक्षस्तथापि तस्य गणानं

गायन्त्येते) ।

विश्वामित्रः—मैवम् । तस्य पराक्रमेण बहवः
क्षत्राः मृताः । तेन तस्य ब्राह्मं तेजो न महत्व-
मापत् । भगवतो वशिष्ठस्यर्षेर्ब्रह्मत्वं मादृशमपि
तल्लिप्सया तिरस्कृतसर्वान्यवलमकरोत् । तच्च
निराकरोति सर्वाण्यन्यानि तेजांसि न च
प्रतिपक्षं हन्ति ।

वशिष्ठः—भवतु, उपक्रान्तासम्बद्धमेतदापतितम् ।

विश्वामित्रः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) दिव्याभिनन्दनमा-
दातुं सपत्नीका दशरथकल्पपत्नीणः कुमारा
मध्ये तिष्ठन्तु ।

वशिष्ठः—किमर्थम् ।

विश्वामित्रः—पश्यतोर्ध्वं सर्वे यूयम् (सर्व ऊर्ध्वं पश्यन्ति) ।

ब्रह्मा विष्णुर्महेशो दनुजरिपुपतिर्नार-
दस्तुम्वुरुश्च ।

पुष्पाण्यादाय सर्वे त्रिदिवतरुभवा-
ण्यागता महलार्थम् ।

चिदानदमयं ब्रह्म शाश्वतं यत्परावरम् ।

तस्मिन् स्थितिर्यथा नित्यं भविता तद्भवेत्कृतम् । १९ ।

विदूषकः—(स्वगतम्) शिग्धं कुदो ण णिक्कमदि एसो

बुड्ढो रिच्छो (शीघ्रं कुतो न निष्क्रामत्येव बुद्ध ऋक्ष)

परशुरामः—तद्गच्छामि (शीघ्रं निष्क्रान्त)

जनकः—अहो, अमितवलप्रभावो जामदग्न्यः ।

सम्प्रति शान्तकर्माऽभूत् । सम्प्रति क्षत्राः सुखं शयिष्यन्ते ।

रामः—पापिनस्तु पलायमाननिद्राः कम्पमान-
मनसो भविष्यन्ति यतो नाहं भगवता भार्ग-
वेणादिष्टं पापनाशमुपेक्षिष्ये ।

दशरथः—अहो सर्वतेजोनिराकरिष्णु ब्रह्म-
त्वमस्य भगवतो भार्गवस्याभवत् ।

विदूषकः—(स्वगतम्) गदो बुड्ढो रिच्छो तहवि तस्स
गुणाणि गाअंदि एदे (गतो बुद्धऋक्षस्तथापि तस्य गुणान्

विश्वामित्रः—मैवम् । तस्य पराक्रमेण बहवः
क्षत्राः मृताः । तेन तस्य ब्राह्मं तेजो न महत्व-
मापत् । भगवतो वशिष्ठस्यर्षेर्ब्रह्मत्वं मादृशमपि
तल्लिप्सया तिरस्कृतसर्वान्यवलमकरोत् । तच्च
निराकरोति सर्वाण्यन्यानि तेजांसि न च
प्रतिपक्षं हन्ति ।

वशिष्ठः—भवतु, उपक्रान्तासम्बद्धमेतदापतितम् ।

विश्वामित्रः—(ऊर्ध्वमवलोक्त्य) दिव्याभिनन्दनमा-
दातुं सपत्नीका दशरथकुलप्रदीपाः कुमारा
मध्ये तिष्ठन्तु ।

वशिष्ठः—किमर्थम् ।

विश्वामित्रः—पश्यतोर्ध्वं सर्वे यूयम् (सर्वे ऊर्ध्वं पश्यन्ति) ।

ब्रह्मा विष्णुर्महेशो दनुजरिपुपतिर्नार-
दस्तुम्बुरुश्च ।

पुष्पाण्यादाय सर्वे त्रिदिवतरुभवा-
ण्यागता मङ्गलार्थम् ।

पत्नीभिः सार्धमेतान् दशरथतनयान्

वीक्ष्य मध्ये स्थिताऽन्नः

हर्षे नाकौकसां ते कुसुमविकिरणैर्द-

र्शयिष्यन्ति पूर्णम् ॥२

दशरथजनकौ—सत्यम् एवमेव ।

(ततः प्रविशन्ति चतस्रो बध्वः परिजनेन सह । स्वेन स्वेन -प
सह वामभागेषु तिष्ठन्ति च । सवाद्यध्वनि पुष्पवृष्टिर्नभसो भवति)

सर्वे—स्वस्ति, स्वस्ति, स्वस्ति ।

विश्वामित्रः—सखे दशरथ किमन्यत्ते प्रियं करवां

दशरथः—अपुत्रदुःखं नष्टं मे सम्बन्धो जनकोऽभव

सुता वीराः प्रीतिमन्तः किमिच्छेयमतः परमा॥२

विश्वामित्रः—तथापीदमस्तु—

(भरतशक्यम्)

रक्षन्तु वर्णा धर्मं स्वः प्रजाः स्युरनुपल

त्वं राजसिंह पृथिवीं सागरान्तां प्र

॥ इति निर्वहणाङ्कः पा